A Critical Edition of Bhaṭṭa Jayanta's *Nyāyakalikā* (Part 1)

Kei KATAOKA

Introduction

Bhaṭṭa Jayanta (ca. 840–900 AD) composed three works on Nyāya, namely, the *Nyāyakalikā* (A bud of logic), the *Nyāyapallava* (A shoot of logic), and the *Nyāyamañjarī* (A cluster of logic).[1] The *Nyāyapallava*, a work which is now lost, is referred to by a Jaina author Vādidevasūri in his *Syādvādaratnākara* as *Pallava*.[2] The *Nyāyamañjarī*, Jayanta's magnum opus, is a commentary of selective sūtras of Akṣapāda's *Nyāyasūtra*. There Jayanta cites and expounds the definition-sūtras (*lakṣaṇasūtra*) among the three kinds of sūtras, i.e. enumeration-sūtras (*uddeśasūtra*), definition-sūtras (*lakṣaṇasūtra*) and investigation-sūtras (*parīkṣāsūtra*). The *Nyāyakalikā* has a similar framework. It explains the sixteen *padārtha*s and their subdivisional items, but in much more precise ways than the *Nyāyamañjarī*, mainly just defining each concept. Jayanta does not quote the sūtras except for *Nyāyasūtra* 1.1.1. This work simply explains basic Naiyāyika concepts for the sake of understanding of beginners (*bālavyutpattaye*). It is one of the earliest extant examples of works in the Nyāya tradition that intend to be a concise textbook for students.[3] For the authorship of this work, see the second half of the concluding verse of the *Nyāyakalikā*: *nyāyasya kalikāmātraṃ jayantaḥ paryadīdṛśat*. The author himself explicitly states that it was he, Jayanta, who

---

1 Raghavan [1964:v].

2 Raghavan [1964:v] and Marui [2000:93].

3 In the Buddhist tradition we have, e.g. Vasubandhu's *Pañcaskandhaka* and Śaṅkarasvāmin's *Nyāyapraveśa*.

composed the *Nyāyakalikā*.[4]

A previous edition and manuscripts consulted

For preparing the present edition I consulted G. Jhā's edition (E_d), which is the sole edition hitherto published, and seven manuscripts, among which three manuscripts are written in Śāradā script: two BORI manuscripts (B_1, B_2) and one Göttingen manuscript (G_1).

Previous edition

E_d *The Nyāyakalikā of Jayanta*. Ed. Ganganath Jha. Princess of Wales Sarasvati Bhavana Texts, No. 17. Benares, 1925.

Manuscripts

- B_1 A manuscript preserved in the Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, No. 385 of 1875–76, ff. 1r1–17r15. Paper. Complete. Śāradā.
- B_2 A manuscript preserved in the Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, No. 386 of 1875–76, ff. 8v13–26r10. Paper. Complete. Śāradā.
- B_3 A manuscript preserved in the Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune, No. 388 of 1875–76, ff. 1v1–13r7. Paper. Complete. Kashmirian Devanāgarī.
- G_1 A manuscript preserved in the Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen, Cod. Ms. Sanscr, Mu. II, 26. 32 folios. Paper. Incomplete. Śāradā.
- L_1 A manuscript preserved in the Lālacandra Śodha Pustakālaya (Lāhaura), DAV College, Chandigarh, No. 1999. 19 folios. Paper. Complete. Devanāgarī. Dated as Saṃvat 1882 Kārtika (1825 AD).
- R_1 A manuscript preserved in the Sri Rambir Research Institute (Sri

4 For further discussions of the authorship, see Marui [2000][2008].

Rambira Raghunatha Temple Manuscript Library), Jammu, No. 1553. 3 folios. Paper. Complete. Devanāgarī.

V_1 A manuscript preserved in the Central Library, Banaras Hindu University, Varanasi, S. No. 3C/2423, Accn. No. C1407, ff. 1v1–18v13. Paper. Complete. Kashmirian Devanāgarī. Dated as Saṃvat 1879 Caitra (1823 AD).

Conventions used in the edition

There are four layers on each page except for the pages on which the second is not necessary. The first layer gives the edited text. The division into sections and paragraphs is mine. Numbers and Sanskrit subtitles in brackets are given in the beginning of each section, subsection, subsubsection and so on according to the structure of the text in order to clarify the context and correlate the present edition with the future translation. The punctuation, using daṇḍas and commas, is mine. The second layer shows passages that are quoted from or parallel to passages of Jayanta's predecessors, e.g. Akṣapāda; cross-references inside the text and testimonia are also reported here. The third layer shows the corresponding portions of the *Nyāyamañjarī* in which Jayanta discusses the same topic, as well as parallel passages in it that help to clarify his intention. The fourth layer is the critical apparatus for variants. The critical apparatus is positive: each adopted reading for which there are variants is repeated after the line number in the edition and followed by a lemma sign ']'. This is followed by the siglum of editions and manuscripts which support the accepted reading. After a semi-colon the variant is given with the siglum of the edition/manuscript. I have not reported the punctuation and non-substantive variants of the editions and manuscripts, e.g. the non-application of sandhi or common orthographic variants such as gemination or degemination of consonants after or before semi-vowels, and the exchange of *anusvāraḥ* and homorganic nasals. However I reproduce them when a reading of an edition or a manuscript is quoted as a substantive variant.

Other abbreviations

^{ac}	Readings before correction (*ante correctionem*).
^{pc}	Readings after correction (*post correctionem*).
^{mar}	Marginal notes.
(eyeskip)	The variant is caused by eyeskip.
(marked)	The variant is marked with a dot above the letter without correction.
(unmetrical)	The variant reading is unmetrical.
ed.	Published edition.
em.	Emendation by the editor.
om.	Omission of the reading.
+++	Lacuna. The number of signs approximately corresponds to the number of missing letters.

Acknowledgments

First of all I would like to express my sincere gratitude to Arlo Griffiths for organizing the sixth International Intensive Sanskrit Summer Retreat in Indonesia in 2011, for which I undertook to finalize the present edition. I also thank Dominic Goodall,Yuko Yokochi and other friends for suggestions given to me in the reading sessions there. Students of Indology at Kyushu University attended reading classes in 2007 and 2011 and helped me revise the draft of the present edition. I thank Shinya Moriyama and Yohei Kawajiri for their help in obtaining copies of manuscripts. I am indebted to the following libraries and institutes for giving me permission to consult manuscripts: the Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune; the Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Göttingen; the Lālacandra Śodha Pustakālaya (Lāhaura), DAV College, Chandigarh; the Central Library, Banaras Hindu University, Varanasi. I am much obliged to Arlo Griffiths and Diwakar Acharya for their comments on my final draft.

Bibliography and abbreviations

Āgamaḍambara

Much Ado About Religion by Bhaṭṭa Jayanta. Ed. Csaba Dezső. New York University Press and the JJC Foundation, 2005.

Nyāyapraveśa

Nyāyapraveśasūtram Haribhadrasūrikṛta-Nyāyapraveśavṛttisahitam. Ed. Sempā Dorje. Sarnath: Central Institute for Higher Tibetan Studies, 1983.

Nyayabhāṣya

Gautamīyanyāyadarśana with Bhāṣya of Vātsyāyana. Ed. Anantalal Thakur. New Delhi: Indian Council of Philosophical Research, 1997.

Nyāyamañjarī

NM *Nyāyamañjarī of Jayantabhaṭṭa with Ṭippaṇi — Nyāyasaurabha by the Editor.* Ed. K.S. Varadācārya. 2 vols. Mysore: Oriental Research Institute, 1969, 1983.

Nyayasūtra

See *Nyāyabhāṣya*.

Pañcaskandhaka

Vasubandhu's Pañcaskandhaka. Ed. Li Xuezhu and Ernst Steinkellner with a contribution by Toru Tomabechi. Beijing-Vienna: China Tibetology Publishing House, Austrian Academy of Sciences Press, 2008.

Śābarabhāṣya

F *Materialien zur ältesten Erkenntnislehre der Karmamīmāṃsā*. Ed. Erich Frauwallner. Wien: Hermann Bölaus Nachf., 1968.

Syādvādaratnākara

Śrīmadvādidevasūriviracitaḥ Pramāṇanayatattvālokālaṅkāraḥ Tadvyākhyā ca Syādvādaratnākaraḥ. 2 parts. Delhi: Bharatiya Vidya Prakashan, 1988.

Freschi, Elisa and Kei Kataoka

2012 "Jayanta on the Validity of Sacred Texts (Other than the Veda)." *South Asian Classical Studies,* 7, 1–55.

Kataoka, Kei（片岡　啓）

2003 "Critical Edition of the *Vijñānādvaitavāda* Section of Bhaṭṭa Jayanta's *Nyāyamañjarī*." *The Memoirs of the Institute of Oriental Culture*, 144, 318(115)–278(155).

2004 "Critical Edition of the *Āgamaprāmāṇya* Section of Bhaṭṭa Jayanta's *Nyāyamañjarī*." *The Memoirs of the Institute of Oriental Culture*, 146, 222(131)–178(175).

2005 "Critical Edition of the *Īśvarasiddhi* Section of Bhaṭṭa Jayanta's *Nyāyamañjarī*." *The Memoirs of the Institute of Oriental Culture*, 148, 350(79)–297(132).

2006 "Jayanta's Critique of *Vijñaptimātratā*: An Annotated Translation of the *Vijñānādvaitavāda* Section of the *Nyāyamañjarī*." *Annual of Philosophy* (Faculty of Humanities, Kyushu University), 65, 39–85. [in Japanese]

2007a "Critical Edition of the *Śāstrārambha* Section of Bhaṭṭa Jayanta's *Nyāyamañjarī*." *The Memoirs of the Institute of Oriental Culture*, 150, 204(123)–170(157).

2007b "Was Bhaṭṭa Jayanta a Paippalādin?" *The Atharvaveda and its Paippalādaśākhā. Historical and Philological Papers on a Vedic Tradition,* eds. A. Griffiths & A. Schmiedchen, Indologica Halensis Band 11, Aachen: Shaker Verlag,313–327.

2007c "Jayanta on the Authoritativeness of Scriptures: An Annotated Translation of the *Āgamaprāmāṇya* Section of the *Nyāyamañjarī*." *Annual of Philosophy* (Faculty of Humanities, Kyushu University), 66, 39–84. [in Japanese]

2008a "A Critical Edition of Bhaṭṭa Jayanta's *Nyāyamañjarī*: The Section on Kumārila's Refutation of the *Apoha* Theory." *The Memoirs of the Institute of Oriental Culture*, 154, 212(1)–182(31).

2008b "The Role of Nyāya According to Jayanta: A Japanese Translation of

the *Śāstrārambha* Section of the *Nyāyamañjarī*." *Annual of Philosophy* (Faculty of Humanities, Kyushu University), 67, 55–90. [in Japanese]

2009a "A Critical Edition of Bhaṭṭa Jayanta's *Nyāyamañjarī*: The Buddhist Refutation of Kumārila's Criticism of *Apoha*." *The Memoirs of the Institute of Oriental Culture*, 156, 498(1)–458(41).

2009b "*Asādhāraṇānaikāntika* Reconsidered." *South Asian Classical Studies*, 4, 287–330. [in Japanese]

2009c "An Annotated Translation of the *Īśvarasiddhi* section of the *Nyāyamañjarī* (*pūrvapakṣa*)." *Annual of Philosophy*, 68, 27–71. [in Japanese]

2010a "A Critical Edition of Bhaṭṭa Jayanta's *Nyāyamañjarī*: Jayanta's View on *jāti* and *apoha*." *The Memoirs of the Institute for Advanced Studies on Asia*, 158, 220(61)–168(113).

2010b "An Annotated Translation of the *Īśvarasiddhi* Section of the *Nyāyamañjarī* (*siddhānta*)." *Annual of Philosophy* (Faculty of Humanities, Kyushu University), 69, 17–69. [in Japanese]

2011 "A Critical Edition of Bhaṭṭa Jayanta's *Nyāyamañjarī*: The Buddhist Refutation of *jāti*." *The Memoirs of the Institute for Advanced Studies on Asia*, 160.

2012 "An Annotated Translation of the *Nyāyamañjarī*: The section of Kumārila's criticism of *apoha*." *Annual of Philosophy* (Faculty of Humanities, Kyushu University), 71, 47–85. [in Japanese]
(Download: http://www.k4.dion.ne.jp/sanskrit/WorksJ.html)

Marui, Hiroshi（丸井　浩）

2000 "Some Remarks on Jayanta's Writings: Is *Nyāyakalikā* his Authentic Work?" In: *The Way to Liberation. Indological Studies in Japan,* ed. Sengaku Mayeda, Delhi: Manohar Publishers, 91–106.

2008 "On the Authorship of the *Nyāyakalikā* Again." *Journal of Indian and Buddhist Studies*, 56-3, 1063(27)–1071(35).

Raghavan, V.

1964 Introduction to *Āgamaḍambara Otherwise Called Ṣaṇmatanāṭaka of*

Jayanta Bhaṭṭa. Darbhanga: Mithila Institute.

Watson, Alex and Kei Kataoka

2010 "Bhaṭṭa Jayanta's Refutation of the Yogācāra Buddhist Doctrine of Vijñānavāda: Annotated Translation and Analysis." *South Asian Classical Studies*, 5, 285–352.

Synopsis

maṅgalam
0 ṣoḍaśapadārthoddeśaḥ
1 pramāṇam
  1.1 pramāṇalakṣaṇam
  1.2 pramāṇaphalam
  1.3 pramāṇavibhāgaḥ
    1.3.1 pratyakṣam
      1.3.1.1 pratyakṣalakṣaṇam
      1.3.1.2 pratyakṣaphalam
      1.3.1.3 apramāṇāni
        1.3.1.3.1 smṛtiḥ
        1.3.1.3.2 saṃśayaḥ
        1.3.1.3.3 viparyayaḥ
      1.3.1.4 āptopadeśendriyobhayajajñānam
      1.3.1.5 savikalpakaṃ jñānam
      1.3.1.6 mānasapratyakṣam
    1.3.2 anumānam
      1.3.2.1 anumānalakṣaṇam
      1.3.2.2 liṅgam
        1.3.2.2.1 liṅgasya pañca lakṣaṇāni
          1.3.2.2.1.1 pakṣadharmatvam
          1.3.2.2.1.2 sapakṣe sattvam
          1.3.2.2.1.3 vipakṣād vyāvṛttiḥ

1.3.2.2.1.4 abādhitaviṣayatvam
1.3.2.2.1.5 asatpratipakṣatvam
1.3.2.2.2 liṅgalakṣaṇam
1.3.2.3 avinābhāvaḥ
1.3.2.4 vyāptigrahaḥ
1.3.2.5 pratyakṣapūrvakam anumānam
1.3.2.6 pariśeṣānumānam
1.3.2.7 sāmānyatodṛṣṭam anumānam
1.3.2.8 anumānaṃ trikālaviṣayam
1.3.3 upamānam
1.3.4 śabdaḥ
1.3.4.1 śabdalakṣaṇam
1.3.4.2 parataḥprāmāṇyam
1.3.4.2.1 parataḥ prāmāṇyaṃ na svataḥ
1.3.4.2.2 dṛṣṭe viṣaye vyāptigrahaḥ
1.3.4.2.3 adṛṣṭe viṣaye 'numānam
1.3.4.3 vedaprāmāṇyasādhanaprakāraḥ
1.3.4.4 āgamāntaraprāmāṇyam
1.3.5 pramāṇāntarāṇi
2 prameyam
2.1 prameyavibhāgaḥ
2.2 heyopādeyatayā dvividham
2.3 ātmādilakṣaṇāni
2.3.1 ātmā
2.3.1.1 na śarīram icchāder āśrayaḥ
2.3.1.2 nendriyāṇīcchāder āśrayaḥ
2.3.1.3 na mana icchāder āśrayaḥ
2.3.1.4 śarīrendriyamanovyatirikta ātmā
2.3.1.5 ātmā nityaḥ
2.3.2 śarīram
2.3.3 pañcendriyāṇi

        - 2.3.4 indriyārthāḥ
        - 2.3.5 buddhiḥ
        - 2.3.6 manaḥ
        - 2.3.7 pravṛttiḥ
        - 2.3.8 doṣāḥ
        - 2.3.9 pretyabhāvaḥ
        - 2.3.10 phalam
        - 2.3.11 duḥkham
        - 2.3.12 apavargaḥ
- 3 saṃśayaḥ
    - 3.1 saṃśayalakṣaṇam
    - 3.2 saṃśayavibhāgaḥ
        - 3.2.1 sādhāraṇadharmadarśanāt
        - 3.2.2 asādhāraṇadharmagrahaṇāt
        - 3.2.3 vipratipatteḥ
        - 3.2.4 upalabdhyavyavasthātaḥ
        - 3.2.5 anupalabdhyavyavasthātaḥ
    - 3.3 pṛthagupadeśasamarthanam
- 4 prayojanam
- 5 dṛṣṭāntaḥ
- 6 siddhāntaḥ
    - 6.1 siddhāntalakṣaṇam
    - 6.2 siddhāntavibhāgaḥ
        - 6.2.1 sarvatantrasiddhāntaḥ
        - 6.2.2 pratitantrasiddhāntaḥ
        - 6.2.3 adhikaraṇasiddhāntaḥ
        - 6.2.4 abhyupagamasiddhāntaḥ
    - 6.3 pṛthagupadeśasamarthanam
- 7 avayavāḥ
    - 7.1 avayavalakṣaṇam
    - 7.2 avayavavibhāgaḥ

- 7.2.1 pratijñā
  - 7.2.1.1 pratijñālakṣaṇam
  - 7.2.1.2 pakṣābhāsaḥ
    - 7.2.1.2.1 viruddhaḥ
      - 7.2.1.2.1.1 pratyakṣaviruddhaḥ pakṣaḥ
      - 7.2.1.2.1.2 anumānaviruddhaḥ pakṣaḥ
      - 7.2.1.2.1.3 śabdaviruddhaḥ pakṣaḥ
      - 7.2.1.2.1.4 upamānaviruddhaḥ pakṣaḥ
    - 7.2.1.2.2 aprasiddhaḥ
      - 7.2.1.2.2.1 aprasiddhaviśeṣaṇaḥ pakṣaḥ
      - 7.2.1.2.2.2 aprasiddhaviśeṣyaḥ pakṣaḥ
      - 7.2.1.2.2.3 aprasiddhobhayaḥ pakṣaḥ
    - 7.2.1.2.3 sādhyahīnaḥ
  - 7.2.1.3 sūtrasamarthanam
- 7.2.2 hetuḥ
  - 7.2.2.1 hetulakṣaṇam
  - 7.2.2.2 hetuvibhāgaḥ
    - 7.2.2.2.1 anvayavyatirekavān
    - 7.2.2.2.2 kevalavyatirekī
    - 7.2.2.2.3 kevalānvayī nāsti
    - 7.2.2.2.4 anvayavyatirekimūlaḥ kevalavyatirekī
- 7.2.3 udāharaṇam
  - 7.2.3.1 udāharaṇalakṣaṇam
  - 7.2.3.2 dṛṣṭāntavibhāgaḥ
    - 7.2.3.2.1 sādharmyadṛṣṭāntaḥ
    - 7.2.3.2.2 vaidharmyadṛṣṭāntaḥ
  - 7.2.3.3 dṛṣṭāntābhāsaḥ
    - 7.2.3.3.1 sādharmyadṛṣṭāntābhāsaḥ
      - 7.2.3.3.1.1 arthadoṣāḥ
        - 7.2.3.3.1.1.1 sādhyavikalaḥ
        - 7.2.3.3.1.1.2 sādhanavikalaḥ

7.2.3.3.1.1.3 ubhayavikalaḥ
7.2.3.3.1.2 vacanadoṣau
7.2.3.3.1.2.1 ananvayaḥ
7.2.3.3.1.2.2 viparītānvayaḥ
7.2.3.3.2 vaidharmyadṛṣṭāntābhāsaḥ
7.2.3.3.2.1 arthadoṣāḥ
7.2.3.3.2.1.1 sādhyāvyāvṛttaḥ
7.2.3.3.2.1.2 sādhanāvyāvṛttaḥ
7.2.3.3.2.1.3 ubhayāvyāvṛttaḥ
7.2.3.3.2.2 vacanadoṣau
7.2.3.3.2.2.1 avyatirekaḥ
7.2.3.3.2.2.2 viparītavyatirekaḥ
7.2.4 upanayaḥ
7.2.5 nigamanam
7.3 avayavakramaḥ
8 tarkaḥ
9 nirṇayaḥ

भट्टजयन्तविरचिता
न्यायकलिका।

[मङ्गलम्]

सुरासुरशिरोरत्नमरीचिखचिताङ्घ्रये।
विघ्नान्धकारसूर्याय गणाधिपतये नमः॥

---

2 NM I 1.7–2.4, Kataoka [2007a:188(139).3–8]: नमः शाश्वतिकानन्दज्ञानैश्वर्यमयात्मने। संकल्पसफलब्रह्मस्तम्भारम्भाय शम्भवे॥ नमामि यामिनीनाथलेखालंकृतकुन्तलाम्। भवानीं भवसन्तापनिर्वापणसुधानदीम्॥ सुरासुरशिरोरत्नमरीचिखचिताङ्घ्रये। विघ्नान्धकारसूर्याय गणाधिपतये नमः॥; see also Marui [2008:1064(28)–1065(29)] and Kataoka [2008b:69]

---

2 सुरासुर° ··· नमः] em.; नमः शाश्वतिकानन्दज्ञानैश्वर्यमयात्मने। सङ्कल्पसफलब्रह्मस्तम्भारम्भाय शम्भवे॥ E_d; ओं नमः शिवाय॥ ओं नमः सरस्वत्यै॥ श्रीरस्तु सदा॥ ओं सुरासुरशिरोरत्नमरीचिखचिताङ्घ्रये। विघ्नान्धकारसूर्याय गणाधिपतये नमः B_1; ओं नमश्शाश्वतिकानन्दज्ञानैश्वर्यमयात्मने सङ्कल्पसफलब्रह्मस्तम्भारम्भाय शम्भवे ओं नमस्स्वमायामाहात्म्यदर्शितानेकमूर्त्तये अज्ञातपरमार्थैकस्वरूपाय पिनाकिने B_1^{mar}; ओं श्रीगणेशाय नमः ओं नमः सरस्वत्यै॥ नमः स्वमायामाहात्म्यदर्शितानेकमूर्तये अज्ञातपरमार्थैकस्वरूपाय पिनाकिने॥ सुरासुरशिरोरत्नमरीचिखचिताङ्घ्रये। विघ्नान्धकारसूर्याय गणाधिपतये नमः B_2; ओं सुरासुरशिरोरत्नमरीचिखचितांघ्रये विघ्नान्धकारसूर्याय गणाधिपतये नमः B_3; स्वस्ति॥ श्रीगणेशाय नमः॥ ओं नमश्शाश्वतिकानन्दज्ञानैश्वर्यमयात्मने। सङ्कल्पसफलब्रह्मस्तम्भारम्भाय शम्भवे॥ G_1; ओं श्रीगणेशाय नमः सुरासुरशिरोरत्नमरीचिखचितांघ्रये विघ्नांधकारसूर्याय गणाधिपतये नमः L_1; श्रीगणेशाय नमः नमः स्वमायामाहात्म्यदर्शितानेकमूर्तये अज्ञातपरमार्थैकस्वरूपाय पिनाकिने १ नमः शाश्वतिकानन्दज्ञानैश्वर्यमहात्मने संकल्पसफलब्रह्मस्तम्भारम्भाय शम्भवे २ प्रत्यग्रचन्द्रकिरणावलिबद्धमौलिर्गङ्गाजलस्नपिततुंगजटाकलापः शेषाहिमस्तकमहामणिबद्धरागः शर्वः करोतु सकलामचलां विभूतिम् ३ R_1; ओं स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ओं सुरासुरशिरोरत्नमरीचिखचितांघ्रये विघ्नांधकारसूर्याय गणाधिपतये नमः १ ओं V_1

[0 षोडशपदार्थोद्देशः]

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः॥

[1 प्रमाणम्]

[1.1 प्रमाणलक्षणम्]

तत्र प्रमीयते ऽनेनेति प्रमाणम्। प्रमीयत इति प्रमा प्रमितिः प्रतीतिरुपलब्धिर्ज्ञानं जन्यत इत्यर्थः। तेन ज्ञानस्य जनकं कारकं प्रमाणमुक्तं भवति। करणव्युत्पत्तेश्च कर्तृकर्मविलक्षणमेतद्वेदितव्यम्। ज्ञानमपि ज्ञानान्तरजन्मनि यद्व्याप्रियते तत्प्रमाणम्। ततो ऽन्यत्फलमेव।

---

2 **प्रमाणप्रमेय॰ ··· ॰निःश्रेयसाधिगमः**] *Nyāyasūtra* 1.1.1 (quoted in NM I 12)

---

7 NM I 38　**10** NM I 39

---

7 **प्रमीयते ऽनेनेति**] $E_dB_1B_2$; प्रमीयते येनेति B_3 ; प्रमीयते नेन G_1R_1 ; om. L_1 ; प्रमाकरणं प्रमाणं प्रमीयते अनेन इति वा V_1　**7** **प्रमीयत इति प्रमा ··· ॰मुक्तं भवति**] R_1 ; प्रमीयत इति प्रमा प्रमितिः प्रतीतिः उपलब्धिः ज्ञानं जन्यत इत्यर्थः। तेन ज्ञानस्य प्रमाणं जनकं कारकमुक्तं भवति E_dG_1 ; प्रमीयत इति प्रमा $B_1^{ac}B_3^{pc}$; प्रमीयत इति प्रमा प्रमितिः प्रतीतिरुपलब्धिर्ज्ञानं जन्यत इत्यर्थः तेन ज्ञानस्य जनकं प्रमाणं कारकमुक्तं भवतीत्यर्थः B_1^{pc} ; प्रमीयते इति प्रमा प्रमितिः प्रतीतिरुपलब्धिर्ज्ञानं जन्यत इत्यर्थः। तेन ज्ञानस्य जनकं प्रमाणमुक्तं भवति B_2^{ac} ; प्रमीयते इति प्रमा प्रमितिः प्रतीतिरुपलब्धिर्ज्ञानं जन्यत इत्यर्थः। तेन ज्ञानस्य जनकं कारणं प्रमाणमुक्तं भवति B_2^{pc} ; प्रमीते इति प्रमा B_3^{ac} ; येन प्रमा प्रमिति वुद्धि उपलब्धिर्ज्ञानं जन्यत इत्यर्थः तेन ज्ञानस्य साधनं प्रमाणमुक्तं भवति L_1 ; प्रमा प्रमितिबुद्धि उपलब्धिज्ञानं जन्यते इत्यर्थः तेन ज्ञानस्य साधनं प्रमाणमुक्तं भवति V_1^{ac} ; प्रमा प्रमितिबुद्धि उपलब्धिज्ञानं जन्यते इत्यर्थः तेन ज्ञानस्य जनकं साधनं प्रमाणमुक्तं भवति V_1^{pc}　**9** **॰विलक्षण॰**] $E_dB_2B_3L_1R_1V_1$; ॰विक्ष॰ B_1^{ac} ; ॰विलक्ष॰ B_1^{pc} ; +++ण G_1　**10** **तत्प्र॰**] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; तदपि प्र॰ E_dG_1 **10** **प्रमाणम्**] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; प्रमाणमेव E_dG_1　**11** **ऽन्यत्फलमेव**] $B_1B_3^{pc}$; ऽन्यत्तु फलम् $E_dB_2G_1L_1V_1$; न्यत् लमेव B_3^{ac} ; न्यत्तु फलमेव R_1

[1.2 प्रमाणफलम्]

यच्चार्थविषयमसंदिग्धमव्यभिचारि च ज्ञानं तत्प्रमाणफलम्, न स्मरणसंशयविपर्ययात्मकमिति।

[1.3 प्रमाणविभागः]

तच्चतुर्विधं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमुपमानं शब्द इति।

[1.3.1 प्रत्यक्षम्]

[1.3.1.1 प्रत्यक्षलक्षणम्]

तत्रेन्द्रियविषये ऽर्थे यदिन्द्रियैककरणमसंशयास्मरणाविपर्ययज्ञानं तत्प्रत्यक्षम्। तस्य जनकं कारणमिन्द्रियादि प्रमाणम्।

[1.3.1.2 प्रत्यक्षफलम्]

तज्जन्यं ज्ञानं फलम्। तदपि ज्ञानमिन्द्रियविषये ऽर्थे हानोपादानोपेक्षाज्ञानानि जनयत्प्रत्यक्षप्रमाणतामश्नुते।

---

5 *Nyāyasūtra* 1.1.3 (quoted in NM I 31, I 71): प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि।
8 *Nyāyasūtra* 1.1.4 (quoted in NM I 171): इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्।

---

5 NM I 71 **8** NM I 171 **11** NM I 174

---

2 च ज्ञानं तत्प्र°] $B_1B_2L_1R_1V_1$; च तज्ज्ञानं प्र° E_dG_1 ; ज्ञानं तत्प्र° B_3 **2** °माणफलम्] $E_dB_1B_2B_3L_1V_1$; °माणफलम् न स्मरणसंशयविपर्ययात्मकमिति G_1 ; °माणं फलम् R_1 **5** प्रत्यक्षमनुमानमुपमानं शब्द इति] $B_2B_3L_1V_1$; प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दा इति E_dG_1 ; प्रत्यक्षमनुमानमुपामानं शब्द इति B_1 ; प्रत्यक्षमनुमानमुपमानं शब्दश्चेति R_1 **8** °ककरणम°] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; °ककारणम° R_1 **8** °संशयास्मरणाविपर्ययज्ञानं] $B_1B_2^{ac}L_1V_1$; °संशयस्मरणमविपर्ययश्च ज्ञानं E_d ; °संशयमस्मरणमविपर्ययं च ज्ञानं $B_2^{pc}G_1$; °संशयाविपर्ययं ज्ञानं B_3 ; °संशयमविपर्ययमस्मरणरूपं च ज्ञानं R_1 **9** कारण°] $E_dB_1B_2^{ac}B_3G_1L_1R_1V_1$; करण° B_2^{pc} **11** ज्ञानं फलम्] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1^{ac}$; ज्ञानफलम् B_3 ; निर्विकल्पकं ज्ञानं फलम् V_1 **12** °पादानो°] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; °पाधानो° B_3

[1.3.1.3 अप्रमाणानि]

[1.3.1.3.1 स्मृतिः]

स्मृतिज्ञानमनर्थजत्वादप्रमाणम्। अगृहीतग्राहित्वं नैव प्रमाणतायाः प्रयोजकम्।

[1.3.1.3.2 संशयः]

संशयज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमपि न प्रमाणम्, अर्थस्यानिश्चयात्।

[1.3.1.3.3 विपर्ययः]

विपर्यये त्वतद्रूपो ऽर्थस्तद्रूपतया प्रतिभातीति तत्कथं प्रमाणम्।

[1.3.1.4 आप्तोपदेशेन्द्रियोभयजज्ञानम्]

इन्द्रियैककरणत्वाच्च प्रत्यक्षज्ञानस्याप्तोपदेशेन्द्रियाभ्यां संभूय यदुपजन्यते ज्ञानम् “पनसशब्दवाच्यो ऽयम्” इति, तदप्रत्यक्षम्। शाब्दं हि तत्।

---

3 NM I 59　**6** NM I 230　**11** NM I 204

---

3 °ज्ञानमन°] E_dG_1 ; °ज्ञानं त्वन° $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$　**3** °जत्वा°] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; °जन्यत्वा° B_3　**3** °ग्राहित्वं] $E_dB_1B_2G_1R_1V_1$; °ग्राह्यत्वं B_3 ; °ग्राहिकत्वं L_1　**3** नैव] $E_dB_2^{ac}G_1$; तु नैव $B_1B_2^{pc}B_3L_1R_1V_1$　**3** प्रमाण°] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; प्रमा° B_1^{ac}　**4** प्रयोजकम्] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1$; प्रयोजकं धारावाहिकज्ञानानामप्रामाण्यप्रसंगात् L_1V_1　**6** °ज्ञानमिन्द्रि°] $B_1B_3R_1$; °ज्ञानं त्विन्द्रि° $E_dB_2G_1L_1V_1$　**6** °यार्थसन्निकर्षोत्पन्नमपि] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; °यविषयोत्पन्नमपि R_1　**9** °द्रूपो ऽर्थस्त°] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; °द्रूपस्त° E_dG_1　**9** तत्कथं] $B_1B_2B_3L_1V_1$; कथं तत् $E_dG_1R_1$　**11** °करण°] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; °कारण° E_dG_1　**11** °स्याप्तोपदेशे°] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; °स्य आप्तोदेशे° B_1^{ac}　**12** यदुपजन्यते] $B_1B_2B_3L_1V_1$; यद्रूपज्ञन्यते E_dG_1 ; यदुत्पद्यते R_1　**12** पनस°] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1$; मानस° L_1 ; मनस° V_1　**12** °शब्द°] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; °शब्दो B_1^{ac}　**12** °वाच्यो ऽयम्” इति] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1^{ac}R_1V_1$; °वाच्यं सो यमिति L_1^{pc}　**12** °प्रत्यक्षम्] E_dG_1 ; °प्रत्यक्षं भवति $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$　**12** शाब्दं] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; शब्दं B_3

[1.3.1.5 सविकल्पकं ज्ञानम्]

यत्तु सङ्केतस्मरणोत्तरकालं शब्दयोजनया गौरित्यादिकं सविकल्पकं ज्ञानं भवति, तन्निर्विकल्पकवदिन्द्रियानुविधायित्वात्प्रत्यक्षमेव।

[1.3.1.6 मानसप्रत्यक्षम्]

चक्षुरादिवदन्तःकरणस्य मनसो ऽपीन्द्रियत्वात्सुखादिविषयमपि ज्ञानं प्रत्यक्षमिष्टम्।

[1.3.2 अनुमानम्]

[1.3.2.1 अनुमानलक्षणम्]

पञ्चलक्षणकाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानम्।

[1.3.2.2 लिङ्गम्]

[1.3.2.2.1 लिङ्गस्य पञ्च लक्षणानि]

पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिप-क्षत्वं चेति पञ्च लक्षणानि।

---

9 *Nyāyasūtra* 1.1.5 (quoted in NM I 282): अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च।

---

2 NM I 210 **5** NM I 193 **9** NM I 282 **12** NM I 283

---

2 सङ्केतस्मर॰] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; स्मर॰ E_d **2 गौरित्यादिकं**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; गौरित्यादि R_1 **2 सविकल्पकं ज्ञानं**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; सविक-ल्पज्ञानं R_1 **3 ॰र्विकल्पकवदिन्द्रि॰**] $E_dB_2^{pc}G_1L_1^{pc}V_1$; ॰र्विकल्पवदिन्द्रि $B_1B_3R_1$; ॰र्विकवदिन्द्रि॰ B_2^{ac} ; ॰र्विकल्पकदिंद्रि॰ L_1^{ac} **3 ॰त्यक्षमेव**] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; ॰त्यक्षम् E_d **5 ॰दिवदन्त॰**] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; ॰दिवन्त॰ B_1^{ac} **5 ॰करणस्य**] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; ॰करणस्यापि E_dG_1 **5 मनसो ऽपीन्द्रि॰**] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; मनस इन्द्रि॰ E_dG_1 **5 ॰विषयमपि ज्ञानं**] $B_1B_2B_3L_1V_1$; ॰विषयज्ञानमपि E_dG_1 ; ॰विषयकमपि ज्ञानं R_1 **6 प्रत्यक्षमिष्टम्**] $B_1B_2L_1V_1$; प्रत्यक्षविषयम् E_dG_1 ; प्रत्यक्षनिष्टम् B_3 ; प्रत्यक्षमिष्टमिति R_1 **9 ॰मनुमानम्**] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; ॰मुपमानम् E_d **13 पञ्च लक्षणानि**] $B_2L_1R_1V_1$; om. E_dG_1 ; लिङ्गस्य पञ्च लक्षणानि B_1B_3

[1.3.2.2.1.1 पक्षधर्मत्वम्]

सिसाधयिषितधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षः, तद्धर्मत्वं पक्षधर्मत्वम्।

[1.3.2.2.1.2 सपक्षे सत्त्वम्]

साध्यधर्मयोगेन निर्ज्ञातं धर्म्यन्तरं सपक्षः, तत्रास्तित्वं सपक्षे सत्त्वम्।

[1.3.2.2.1.3 विपक्षाद्व्यावृत्तिः]

साध्यधर्मसंस्पर्शशून्यो धर्मी विपक्षः, ततो व्यावृत्तिर्विपक्षाद्व्यावृत्तिः।

[1.3.2.2.1.4 अबाधितविषयत्वम्]

अनुमेयस्यार्थस्य प्रत्यक्षेणागमेन वानपहृरणमबाधितविषयत्वम्।

[1.3.2.2.1.5 असत्प्रतिपक्षत्वम्]

संशयबीजभूतेन प्रतिपक्षानुमानेन रहितत्वमसत्प्रतिपक्षत्वम्।

---

2 NM I 283　**4** NM I 283　**7** NM I 283　**10** NM I 283　**12** NM I 283

---

2 सिसाधयिषित॰] $E_d B_2 B_3 G_1 L_1 R_1 V_1$; **सिसाधयित॰** B_1^{ac} ; **सिसाधयिषत॰** B_1^{pc}　**2 ॰विशिष्टो**] $B_1 B_2 B_3 L_1 R_1 V_1$; **॰विशिष्ट॰** $E_d G_1$　**2 तद्धर्मत्वं पक्षधर्मत्वम्**] $E_d B_1^{pc} B_2 L_1 R_1 V_1$; **तद्धर्मत्वम्** $B_1^{ac} B_3$; **+++त्वं पक्षधर्मत्वम्** G_1　**4 निर्ज्ञातं**] $E_d B_1 B_2 B_3 G_1 L_1 V_1$; **विज्ञातं** R_1　**7 साध्य॰**] $E_d B_1 B_3 G_1 L_1 R_1 V_1$; **साध्यस्य** B_2　**7 ॰शून्यो**] $E_d B_1 B_2 G_1 L_1 R_1 V_1$; **॰शून्य॰** B_3　**10 अनुमेयस्यार्थस्य**] $E_d B_1 B_2 G_1 L_1 R_1 V_1$; **अनुमेयार्थस्य** B_3　**10 ॰णागमेन वान॰**] $B_1 B_2 B_3 G_1 R_1 V_1$; **॰ण वाऽऽगमेनान॰** E_d ; **॰णागमेन चान॰** L_1　**10 ॰विषयत्वम्**] $E_d B_1 B_2 B_3^{pc} G_1 L_1 R_1 V_1$; **॰विषयम्** B_3^{ac}　**12 ॰न प्रतिपक्षानुमानेन**] $B_1 B_2 B_3$; **॰नानुमानेन** $E_d G_1$; **॰न प्रत्यनुमानेन** $L_1 R_1 V_1$　**12 रहित॰**] $E_d B_1 B_2^{pc} B_3 G_1 L_1 R_1 V_1$; **रहिति॰** B_2^{ac}

[1.3.2.2.2 लिङ्गलक्षणम्]

एतैः पञ्चभिर्लक्षणैरुपपन्नं लिङ्गम्।

[1.3.2.3 अविनाभावः]

एतेषु पञ्चसु लक्षणेष्वविनाभावः समाप्यते। अविनाभावो व्याप्तिर्नियमः प्रतिबन्धः साध्याविनाभावित्वमित्यर्थः। स च प्रतिबन्धः पूर्वगृहीतः सन् स्मर्यमाणो लिङ्गिप्रतीतेः कारणम्।

[1.3.2.4 व्याप्तिग्रहः]

तस्य ग्रहणं प्रत्यक्षानुपलम्भसहायान्मानसप्रत्यक्षात्। धूममग्निसहचरितमिन्द्रियेणोपलभ्यानग्नेश्च जलादेर्व्यावर्तमानमनुपलम्भेन ज्ञात्वा मनसा निश्चिनोति "धूमो ऽग्निं न व्यभिचरति" इति। तथा निश्चित्य पुनः पर्वतादौ धूमं पश्यन्नग्निमनुमिमीते।

---

2 NM I 283 **4** NM I 284 **5** NM I 308 **8** NM I 322

---

2 एतैः पञ्चभिर्लक्षणैरु°] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; एतैर्लक्षणैः पञ्चभिरु° R_1 **4** पञ्चसु] $E_dB_1^{pc}B_2^{ac}B_3G_1$; पचसु B_1^{ac} ; हि पञ्चसु $B_2^{pc}L_1R_1V_1$ **4** °णेष्वविना°] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; °णेसु विना° E_d **5** व्याप्तिर्नियमः] $E_dB_1B_2L_1R_1V_1$; व्याप्तिनियमः B_3G_1 **6** पूर्व°] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; पूर्वं B_2^{ac} **6** लिङ्गि°] $E_dB_1B_3G_1L_1R_1V_1$; लिङ्ग° B_2 **8** ग्रहणं] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; ग्रहण B_3 **8** प्रत्यक्षानुपलम्भसहायान्मानस°] $B_1B_2B_3^{pc}L_1V_1$; प्रत्यक्षानुपलम्भसहायान्मानसात् $E_dG_1R_1$; om. B_3^{ac} **8** °त्यक्षात्] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; °त्यक्षत्वात् B_1^{ac} **8** धूम° ··· जला°] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; om. B_2^{ac} **9** °सहचरित°] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1R_1V_1$; °सहिचरित° L_1 **9** °मिन्द्रियेणोप°] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; °मुप° R_1 **9** °भ्यानग्नेश्च] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1R_1V_1$; °भ्याग्नेश्च L_1 **9** °देर्व्यावर्त°] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; °दे व्यावर्त° L_1 **10** व्यभिचर°] $E_dB_1^{pc}B_2G_1L_1R_1V_1$; व्यभिचार° $B_1^{ac}B_3$ **11** °मनुमिमीते] $B_1B_2B_3L_1V_1$; °मनुमिनोति $E_dG_1R_1$

[1.3.2.5 प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानम्]

तच्चैतत्प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानमुच्यते।

[1.3.2.6 परिशेषानुमानम्]

परिशेषानुमानं तु प्रसक्तप्रतिषेधे ऽन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणार्थपरिकल्पनम्। यथा प्रसक्तयोर्द्रव्यकर्मणोः प्रतिषेधात्सामान्यादावप्रसङ्गाच्च पारिशेष्यात् “गुणः शब्दः” इति निश्चीयते।

[1.3.2.7 सामान्यतोदृष्टमनुमानम्]

सामान्यतोदृष्टं तु नित्यपरोक्षे धर्मिणि सामान्येन व्याप्तिग्रहणादनुमानम्। यथेच्छादिना कार्येणात्मानुमानं वक्ष्यते।

[1.3.2.8 अनुमानं त्रिकालविषयम्]

त्रिकालविषयं चानुमानं शब्दवदिष्यते। धूमेन वर्तमानो ऽग्निरनु-

---

9 वक्ष्यते] See section 7.2.2.2.4

---

2 NM I 327　**4** NM I 348　**8** NM I 348　**11** NM I 359

---

2 तच्चै॰] $B_1^{ac}B_2B_3L_1R_1V_1$; ततश्चै॰ $E_dB_1^{pc}G_1$　**2 ॰त्यक्षपूर्वक॰**] $B_1B_2B_3G_1L_1V_1^{pc}$; ॰त्यक्ष॰ E_d ; ॰त्यक्षपूर्व॰ R_1 ; ॰क्षपूर्वक॰ V_1^{ac}　**2 ॰मानमुच्यते**] $B_1B_2B_3L_1V_1$; ॰मानम् $E_dG_1R_1$　**4 परिशेषा॰**] $E_dB_1^{pc}B_2^{pc}G_1R_1$; पारिशेषा॰ $B_1^{ac}B_3$; पारिशेष्या॰ $B_2^{ac}L_1V_1$　**5 ॰णार्थपरिकल्पनम्**] em. ; ॰णार्थानां परिकल्पनम् E_d ; ॰णार्थपरिकल्पनं परिशेषानुमानं B_1B_3 ; ॰णानामर्थानां परिकल्पनं B_2 ; ॰णार्थानां परिकल्पनम् परिशेषानुमानम् G_1R_1 ; ॰णानामर्थानां परिकल्पनं परिशेषानुमानं L_1V_1　**6 पारिशेष्यात्**] $E_dB_1B_2G_1R_1$; पारिशेषात् B_3 ; परिशेषाद् L_1V_1　**6 इति निश्चीयते**] $E_dB_1^{pc}B_2G_1L_1R_1V_1$; इति $B_1^{ac}B_3$　**8 धर्मिणि सामान्येन**] $B_2L_1R_1V_1$; धर्मिणि E_dG_1 ; धर्मणि समान्येन B_1B_3　**8 ॰ग्रहणा॰**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1R_1$; ॰ग्रहना॰ V_1　**9 ॰त्मानुमानं**] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; ॰त्मनानुमानं B_2^{ac}　**9 वक्ष्यते**] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; लक्ष्यते B_1^{ac}　**11 ॰विषयं चा॰**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1^{pc}R_1V_1$; ॰विषयं L_1^{ac}

मीयते, मेघोन्नत्या भविष्यन्ती वृष्टिः, नदीपूरेण सैव भूतेति।

[1.3.3 उपमानम्]

"यथा गौस्तथा गवयः" इत्याटविकप्रयुक्तातिदेशवाक्यसंस्कृतमतेरटवीं पर्यटतो गोपिण्डसारूप्यावच्छिन्नगवयपिण्डज्ञानं संज्ञासंज्ञिसंबन्धपरिच्छेदफलमुपमानम्, गोपिण्डसारूप्यविशिष्टगवयपिण्डस्य संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतीतेः प्रत्यक्षागमाभ्यामन्यतरस्मादप्यसिद्धेः।

[1.3.4 शब्दः]

[1.3.4.1 शब्दलक्षणम्]

आप्तोपदेशः शब्दः। प्रतिपाद्यमानमर्थं यथास्वरूपं यः पश्यति यथादर्शनं चोपदिशति, स आप्तः। तद्वचनमविसंवादि भवति। वि-

---

3 *Nyāyasūtra* 1.1.6 (quoted in NM I 373): **प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्॥**
10 आप्तोपदेशः शब्दः] *Nyāyasūtra* 1.1.7 (quoted in NM I 396)

---

3 NM I 374 **10** NM I 396

---

1 ऽग्निरनुमीयते, मेघोन्नत्या भविष्यन्ती वृष्टिः, नदीपूरेण सैव भूतेति] $E_dB_2^{pc}L_1$; ऽग्निरनुमीयते $B_1^{ac}B_2^{ac}$; ऽग्निरनुमीयते मेघोनत्या भविष्यती[ति] वृष्टिर्नदीपूरेण सैव भूतेति B_1^{pc} ; ग्निरनुमीयते मेघेन या भविष्यंती वृष्टिर्नदीपूरेण सैव भूतेति B_3 ; ++नुमीयते मेघोन्नत्या भविष्यन्ती वृष्टिर्न+++++++ G_1 ; ग्निरनुमीयते मेघोपपन्ना भविष्यन्ती वृष्टिर्नदीपूरेण सैव भवन्ती R_1 ; ग्निरणुमीयते मेघोन्नत्या भविष्यंती वृष्टिः नदीपूरेण सैव भूतेति V_1 **3 इत्याटविकप्रयुक्तातिदेशवाक्यसं°]** $E_dB_1B_2B_3V_1$; इत्या+++++++++++ G_1 ; इत्याटविकप्रयुक्तो तिदेशवाक्यसं° L_1 ; इत्याटविकप्रयुक्तवाक्यसं° R_1 **4 °मतेर°]** $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1$; °मतिर° $B_2^{ac}V_1$; °संकेतेना° R_1 **5 गोपिण्ड°]** $E_dB_1B_3G_1$; निरुपप्लव° $B_2L_1R_1V_1$ **6 °गवयपिण्डस्य]** $E_dB_1B_3G_1$; °पिण्डस्य $B_2L_1V_1$; °पिण्ड° R_1 **6 संज्ञासंज्ञिसंबन्ध°]** $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; संज्ञासंबन्धात् R_1 **7 °प्यसिद्धेः]** $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; °प्यप्रसिद्धेः B_2^{ac} **10 प्रतिपाद्यमानम°]** $E_dB_1B_3G_1R_1$; संप्रतिपाद्यमानम° $B_2^{ac}L_1V_1$; संप्रतिपाद्यम° B_2^{pc}

प्रलम्भकस्तु “नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्ति” इति वितथमपि ब्रूयात्। ऋष्यार्यम्लेच्छसाधारणं चैतदाप्तलक्षणम्, आप्तवाक्येनैव सर्वत्र व्यवहारात्।

[1.3.4.2 परतःप्रामाण्यम्]

[1.3.4.2.1 परतः प्रामाण्यं न स्वतः]

पुरुषगुणदोषकृते हि शाब्दज्ञानस्य यथार्थत्वायथार्थत्वे। अर्थप्रकाशकत्वमात्रं तु शब्दस्य समयोपकृतस्य स्वरूपम्। अत एवाप्तोक्तत्वादस्य प्रामाण्यमिष्यते, न स्वतः। नैसर्गिके हि याथार्थ्ये कथमनाप्तप्रयुक्तानि नद्यादिवाक्यानि विप्लवेरन्।

---

1 *Śābarabhāṣya* ad 1.1.2, F 16.15–17: **नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना, यथा यत्किंचन लौकिकं वचनम् “नद्यास्तीरे फलानि सन्ति” इति, तत् तथ्यमपि भवति, वितथमपि भवतीति।**
2 ऋष्यार्य° … °लक्षणम्] *Nyāyabhāṣya* ad 1.1.7, 14.5: **ऋष्यार्यम्लेच्छानामेतत् (°नामेतत्] J; °नां ed.) समानं लक्षणम्।**

---

6 NM I 482　**7** NM I 10, Kataoka [2007a:173(154).3]: **शब्दस्य हि समयोपकृतस्य**

---

1 विप्रलम्भकस्तु] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1R_1$; विप्रलम्बकस्तु V_1　**1** पञ्च] $B_1B_2B_3L_1V_1$; om. $E_dG_1R_1$　**1** फलानि सन्ति” इति] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1V_1$; फला+++ति G_1　**2** ऋष्यार्यम्लेच्छसाधारणं] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1V_1$; ++++++ G_1　**2** चैतदाप्त°] $E_dB_1B_2^{pc}B_3$; चैतल्° $B_2^{ac}L_1V_1$; ++दाप्त° G_1; च तदाप्त° R_1　**2** आप्तवाक्येनैव] $E_dB_1^{pc}B_2L_1R_1V_1$; आप्तवाक्येनै B_1^{ac}; आप्तवाक्येन B_3; ++++++G_1　**3** सर्वत्र व्यवहारात्] $E_dB_1^{pc}B_2B_3L_1R_1V_1$; सर्वत्र व्यवहात् B_1^{ac}; +++++हारात् G_1　**6** शाब्दज्ञानस्य] $B_1B_2^{ac}B_3L_1V_1$; शब्दस्य $E_dB_2^{pc}G_1R_1$　**7** °प्रकाशकत्व°] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; °प्रकाश° B_2^{ac}　**7** °पकृतस्य] $E_dB_2G_1L_1$; °पस्कृतस्य $B_1B_3R_1V_1$　**8** °ण्यमिष्यते] $B_1B_2B_3L_1V_1$; °ण्यं $E_dG_1R_1$　**8** न] $E_dB_1B_3R_1$; न तु $B_2G_1L_1V_1$　**8** याथार्थ्ये] $B_1B_2^{ac}V_1$; यथार्थत्वे $E_dB_2^{pc}G_1R_1$; यथार्थ्ये B_3L_1　**9** नद्यादि°] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1R_1$; नद्यादीनि B_1^{ac}; नद्या° L_1V_1(marked)

[1.3.4.2.2 दृष्टे विषये व्याप्तिग्रहः]

दृष्टं च मन्त्रवचसां विषभूताशनिप्रतिषेधार्थानामायुर्वेदवाक्यानां च "हरीतकीं भक्षयेदारोग्यकामः" इत्यादीनामाप्तप्रामाण्यादेव प्रामाण्यम्। प्रमाणान्तरसंवादात् तन्निश्चीयतां नाम। प्रयोजकं तु तस्याप्तप्रणीतत्वमेव, तदुक्तिषु संवाददर्शनात्। प्रत्यक्षादीनामप्यर्थक्रियाज्ञानादिसंवादादेव प्रामाण्यं निश्चीयते।

[1.3.4.2.3 अदृष्टे विषये ऽनुमानम्]

न तु दृष्टे विषये प्रामाण्यनिश्चयपूर्विका प्रवृत्तिः, अर्थस्य संशयेनैव व्यवहारात्। अदृष्टे तु विषये शब्दैकगम्ये तत्प्रामाण्यनिश्चयं विना महायाससाध्येषु कर्मसु प्रवर्तनमयुक्तमिति शब्दप्रामाण्यमवश्यं निर्णेतव्यम्। तच्चाप्तप्रामाण्यादेव निश्चीयते।

[1.3.4.3 वेदप्रामाण्यसाधनप्रकारः]

वेदस्य च निर्माता पृथिव्यादिकार्यानुमितसत्ताकः परमेश्वरः सर्वज्ञः। अनित्यत्वाच्च शाब्दस्य संबन्धस्य वैदिकीनां च रचनानां तत्र स्वातन्त्र्यमीश्वरस्येति तत्प्रणीतत्वेन वेदाः प्रमाणम्।

---

2 *Nyāyasūtra* 1.1.8 (quoted in NM I 609): स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात्॥

2 *Nyāyasūtra* 2.1.68 (quoted in NM I 609): मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्॥

---

2 NM I 604 **8** NM I 435 **13** NM I 484 **14** NM I 573

---

2 दृष्टं] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; दृष्ट B_3 **2** °नां च] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1V_1$; °नां तु G_1 **3** °नामाप्तप्रामाण्यादेव] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; °नां प्रामाण्यादेव E_d **4** तन्नि°] $E_dB_1B_2B_3R_1V_1$; नि° L_1 **5** प्रत्यक्षादीना°] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; प्रत्यक्षाणा° R_1 **8** °पूर्विका] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; °पूर्वका L_1 **8** अर्थस्य] B_1B_3; अर्थ° $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$ **11** निर्णेतव्यम्] $E_dB_1G_1R_1$; निर्णीतव्यं $B_2B_3L_1V_1$ **13** च निर्माता] $B_1B_2B_3L_1V_1$; कर्ता $E_dG_1R_1$ **13** °नुमित°] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1R_1$; °नुमिति° V_1 **14** °त्यत्वाच्च शाब्दस्य] $E_dB_1B_3^{pc}G_1L_1R_1V_1$; °त्यत्वाच्छाब्दस्य B_2; °त्याच्च शाब्दस्य B_3^{ac} **15** प्रमाणम्] $B_2L_1R_1V_1$; प्रमाणमिति $E_dB_1B_3G_1$

[1.3.4.4 आगमान्तरप्रामाण्यम्]

वेदवदागमान्तराण्यपि तन्मूलत्वादाप्तप्रणीतत्वाद्वा प्रमाणमिति वेदितव्यानि।

[1.3.5 प्रमाणान्तराणि]

अर्थापत्त्यादिप्रमाणान्तराणां यथासंभवमेष्वेवान्तर्भावाच्चत्वार्येव प्रमाणानि।

[2 प्रमेयम्]

प्रमाणविषयो ऽर्थः प्रमेयम्। आनन्त्ये ऽपि प्रमेयस्य द्रव्यादेर्द्वादशविधमिहात्मादि प्रमेयं निर्दिश्यते यन्मिथ्याज्ञानविषयीकृतं संसाराय सम्यग्ज्ञानविषयीकृतं त्वपवर्गाय कल्पते।

[2.1 प्रमेयविभागः]

तच्चात्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गभेदेन द्वादशविधम्।

---

12 *Nyāyasūtra* 1.1.9 (quoted in NM II 263): आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्॥

---

2 NM I 629, Kataoka [2004]　**5** NM I 94　**8** NM II 263

---

2 वेदवदा°] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; वेदवादा° R_1　**2** प्रमाणमिति] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; प्रामाण्यमिति L_1　**5** °र्भावाच्च°] $B_1B_2B_3^{pc}L_1R_1V_1$; °राअच्च° B_3^{ac} ; °र्भावः। च° E_dG_1　**6** प्रमाणानि] $E_dB_2L_1G_1R_1V_1$; प्रमाणानि पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र रात्रिभोजनमनुमीयते अन्यथा पीनत्वस्यासंभवादित्यर्थापत्तिः आदिशब्दादभावादयः B_1B_3　**8** ऽर्थः] $E_dB_2B_3^{pc}G_1L_1R_1V_1$; ऽर्थ° $B_1B_3^{ac}$　**8** ऽपि] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; पि च B_3　**9** °विध°] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; °विधि° B_2^{ac}　**9** °त्मादि] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1$; °त्मादिः L_1V_1　**12** तच्चात्म°] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; तदात्मा° B_3　**12** °भाव°] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1^{pc}R_1V_1$; °भावफलभाव° L_1^{ac}

[2.2 हेयोपादेयतया द्विविधम्]

तद्द्वादशभेदत्वे ऽपि हेयोपादेयतया तावद् द्विविधं भावनीयम्। तत्र शरीरादि दुःखपर्यन्तं हेयमेव, अपवर्ग उपादेय एव। आत्मा तु कथंचिद्धेयः कथंचिदुपादेयः, सुखदुःखभोक्तृतया हेयः, तदुन्मुक्ततयोपादेय इति।

[2.3 आत्मादिलक्षणानि]

[2.3.1 आत्मा]

तत्रात्मा प्रत्यक्षतो नावधार्यते, अस्मदादीनामहंप्रत्ययस्य शरीरावलम्बनत्वात्। अनुमानात्तु प्रतिपत्तव्यः, इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानानां कार्यत्वात् कार्यस्य च निराश्रयस्यानुपपत्तेः।

[2.3.1.1 न शरीरमिच्छादेराश्रयः]

न चेच्छादेः कार्यस्य शरीरमाश्रयः, बाल्याद्यवस्थाभेदेन भिन्नत्वाद् इच्छादेश्चैकमनुसन्धातारमन्तरेणानुपपत्तेः। यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षाद् अयं सुखमनुभूतवान्, पुनस्तज्जातीयमर्थं पश्यन् सुखसा-

---

9 *Nyāyasūtra* 1.1.10 (quoted in NM II 278): इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति॥

---

2 NM II 265 **8** NM II 267 **12** NM II 269 **13** NM II 278

---

2 °भेदत्वे] $B_1B_2B_3V_1$; °विधत्वे $E_dG_1R_1$; °भेदे L_1 **4** °द्धेयः] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1V_1$; °द्धेयस्तु G_1 **4** कथंचिदुपादेयः] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; om. R_1 **4** °दुःख°] $B_1B_2B_3L_1V_1$; °दुःखादि° $E_dG_1R_1$ **4** तदुन्मुक्त°] $E_dB_1B_3G_1R_1$; तन्मुक्त° $B_2L_1V_1$ **5** °देय इति] $B_1B_2B_3L_1V_1$; °देयः योगिनामात्मेति पर्यायः E_dG_1; °देयः R_1 **8** प्रत्यक्षतो] $B_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; प्रत्यक्षो E_d; प्रत्यक्ष B_2^{ac} **9** °लम्बनत्वात्] $B_1^{pc}B_2L_1R_1V_1$; °लम्बनात् $E_dB_1^{ac}B_3G_1$ **10** °नुपपत्तेः] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; °नुपत्तेः B_2^{ac} **12** न चेच्छादेः] $B_1B_2B_3G_1L_1V_1$; तत्रेच्छादेः E_d; नेच्छादेः R_1 **12** बाल्याद्यवस्था°] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; बालाद्यवस्था° E_dG_1; बाल्यादि° R_1 **13** °सन्धाता°] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; °सन्धा° B_2^{ac}

धनतामनुस्मृत्य तमुपादातुमिच्छति। तत्र शरीराश्रयत्वे सत्यन्यस्य सुखसाधनतानुभवो ऽन्यस्य तत्स्मरणमन्यस्य तदादित्सेति स्यात्। न चैतद्युक्तम्, देहान्तरेष्वदर्शनात्।

[2.3.1.2 नेन्द्रियाणीच्छादेराश्रयः]

नापीन्द्रियाणां तदाश्रयत्वम्, दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थानुसन्धानात्—“यमहमद्राक्षं तं स्पृशामि” “यमस्प्राक्षं तं पश्यामि” इति। नानेककर्तृको ऽयमनुसन्धानप्रत्ययो भवितुमर्हति, नाप्यनेकविषयः। इन्द्रियान्तरेण चानुभूयमाने दाडिमादाविन्द्रियान्तरस्य दन्तोदकसंप्लवात्मा विकारो य उपलभ्यते, सो ऽन्यदृष्टे ऽन्यस्य देहान्तरवदनुपपन्नः।

[2.3.1.3 न मन इच्छादेराश्रयः]

मनसस्तदाश्रयत्वे संज्ञामात्रं भिद्यते। ज्ञातुरान्तरं करणं मनः, तद-

---

5 *Nyāyasūtra* 3.1.1 (quoted in NM II 290): दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्॥
8 *Nyāyasūtra* 3.1.12 (quoted in NM II 291): इन्द्रियान्तरविकारात्॥
12 *Nyāyasūtra* 3.1.17 (quoted in NM II 292): ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम्॥

---

5 NM II 290 **12** NM II 292

---

2 ॰साधनता॰] $B_1B_2^{pc}B_3L_1R_1V_1$; ॰साधना॰ E_d ; ॰साधनतान्यस्या॰ $B_2^{ac}G_1$ **6 यमस्प्राक्षं**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; यमहमस्प्राक्षं R_1 **7 नानेक॰**] $E_dB_1B_3G_1L_1R_1V_1$; न नेक॰ B_2^{ac} ; न चानेक॰ B_2^{pc} **7 नाप्यनेकविषयः ⋯ दन्तोदक॰**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; om. R_1 **9 ॰संप्लवात्मा**] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; ॰निस्सरण॰ E_d **9 ऽन्यस्य**] $E_dB_1B_2^{ac}B_3G_1L_1R_1V_1$; ऽन्य॰ B_2^{pc} **12 मनस॰**] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; सनस॰ B_3 **12 ॰दाश्रयत्वे**] B_1B_3 ; ॰दाश्रयत्वे सति E_d ; ॰देकाश्रयत्वे $B_2L_1R_1V_1$; ॰देकाश्रयत्वे सति G_1 **12 भिद्यते**] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; भिद्यत एव E_dG_1 **12 ज्ञातुरा॰**] $E_dB_1B_2^{pc}G_1L_1R_1V_1$; ज्ञारा॰ B_2^{ac} ; ज्ञान्तरान॰ B_3^{ac} ; ज्ञानान्तरान॰ B_3^{pc} **12 करणं**] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; कारणं B_3

न्तरेण स्मृत्यादिकार्यस्यानुपपत्तेः, चाक्षुषादीनां ज्ञानानां युगपदनुपपत्तेः।

[2.3.1.4 शरीरेन्द्रियमनोव्यतिरिक्त आत्मा]

तस्माच्छरीरेन्द्रियमनोव्यतिरिक्तः कश्चिदिच्छादेराश्रयो वक्तव्यः। स चात्मेति।

[2.3.1.5 आत्मा नित्यः]

स चोत्पत्तिविनाशकारणानुपलम्भान्नित्यः। शरीरसंयोगविभागावेवास्य जन्ममरणे उपचर्येते। बालस्य दृष्टकारणाभावे ऽपि हर्षशोकादिदर्शनादरागस्य च जन्तोर्जननादर्शनाद् देहान्तरसंबन्धानुमानात्परलोकी। न च कर्मवैचित्र्यमन्तरेण जगद्वैचित्र्यमवकल्पत इति

---

9 *Nyāyasūtra* 3.1.25 (quoted in NM II 355): वीतरागजन्मादर्शनात्॥
10 *Abhidharmakośa* 4.1a: कर्मजं लोकवैचित्र्यं

---

4 NM II 292 **7** NM II 348 **8** NM II 352 **10** NM II 355; NM I 611.1–2: परलोकवादिनां तु मते यदेतत् सुखिदुःख्यादिभेदेन जगतो वैचित्र्यं दृश्यते तदवश्यं कर्मवैचित्र्यनिबन्धनमेव।

---

1 °कार्यस्या°] $E_dB_1B_2G_1L_1V_1$; °कार्या° B_3R_1 **1** °षादीनां] $E_dB_1B_3G_1L_1$; °षादीनां च $B_2R_1V_1$ **1** ज्ञानानां] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1^{pc}R_1V_1$; om. L_1^{ac} **1** युगपद°] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; युपद° B_1^{ac} **4** °मनोव्यतिरिक्तः] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; °मनोऽतिरिक्तः E_d **4** °दिच्छादेरा°] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; °दा° R_1 **7** °नुपलम्भा°] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1R_1$; °नुलम्भा° B_1^{ac}; °भावे पि हर्षशोकानुपलम्भा° V_1 **7** °विभागा°] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; °वियोगा° E_dG_1 **8** उपचर्येते] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; उपचर्येत B_3 **9** हर्षशोकादि°] $E_dB_1^{pc}B_2^{pc}G_1L_1V_1$; हर्षशोक° $B_1^{ac}B_3R_1$; हर्षशोकाशादि° B_2^{ac} **9** °दर्शनादरागस्य च जन्तोर्जननादर्शनाद् देहा°] $B_2L_1V_1$; °दर्शनाद्देहा° E_dR_1; °दर्शनादपरागस्य च जन्तोर्जननादर्शनाद् देहा° B_1; °दर्शनानन्तरागस्य च जन्तोर्जननादर्शनाद्देहा° B_3^{ac}; °दर्शनादनन्तरागस्य च जन्तोर्जननादर्शनाद्देहा° B_3^{pc}; °दर्शनादरागस्य जन्तोर्जननादर्शनाद्देहा° G_1 **10** °त्परलोकी] $B_1^{ac}B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; °त्परलोकः E_d; °त्परलोकी स च नैकः $B_1^{pc}B_2^{ac}$ **10** जगद्वै°] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1R_1$; जन्मवै° $B_2^{ac}L_1V_1$ **10** इति] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; om. R_1

पुराकृतकर्मभोक्ता। तथैवेदंशरीरकृतानां कर्मणां भाविनि शरीरे फलानि भोक्तेत्यागमप्रामाण्याच्च परलोक्यात्मसिद्धिः।

[2.3.2 शरीरम्]

तस्य भोगायतनं शरीरम्। हिताहितप्राप्तिपरिहारफलायाश्चेष्टाया आश्रयः, इन्द्रियाणामनुग्रहहेतुः, इन्द्रियार्थानामुपभोगनिमित्तं शरीरमिति बन्धहेतुत्वान्मुमुक्षूणां हेयम्।

[2.3.3 पञ्चेन्द्रियाणि]

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि पञ्चेन्द्रियाणि। गन्धाद्युपलब्धिक्रियायाश्छिदिक्रियावत्करणसाध्यत्वात् करणानुमानम्। अनितरेतरसाध्यत्वाच्च पञ्च करणान्यनुमीयन्ते। तानि च पृथिव्यादिभ्यः पञ्चभ्यो भूतेभ्यः संभवन्ति।

---

4 *Nyāyasūtra* 1.1.11 (quoted in NM II 360): चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम्॥
8 *Nyāyasūtra* 1.1.12 (quoted in NM II 365): घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः॥
10 *Nyāyasūtra* 1.1.13: पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि॥

---

4 NM II 360　**8** NM II 366　**10** NM II 367

---

1 तथैवेदंशरीर॰] $B_1B_2L_1R_1V_1$; **तथैवैतच्छरीर॰** E_d; **तथैवैदंशरीर॰** B_3; **तथैवेदशरीर॰** G_1　**1 कर्मणां**] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; **कर्माणां** B_1^{ac}　**1 भाविनि**] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; **भावि॰** B_3　**2 ॰प्रामाण्याच्च**] $E_dB_1^{pc}B_2G_1L_1R_1V_1$; **॰प्राण्यामाच्च** B_1^{ac}; **॰माताच्च** B_3　**2 परलोक्यात्म॰**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; **परलोकात्म॰** R_1　**4 ॰यतनं**] $E_dB_1B_2B_3^{pc}G_1L_1R_1V_1$; **यत्नं** B_3^{ac}　**4 ॰फलायाश्चेष्टाया**] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; **॰फलाया** L_1　**5 इन्द्रियार्थाना॰**] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; **इन्द्रियाणार्था॰** B_3^{ac}; **इन्द्रियाणार्थाना॰** B_3^{pc}　**6 ॰हेतु॰**] $E_dB_1B_3G_1L_1$; **॰हेतुक॰** $B_2R_1V_1$　**6 ॰मुक्षूणां**] $E_dB_1B_2B_3G_1$; **॰मुक्षुणा** $L_1R_1V_1$　**8 ॰नचक्षुस्त्वक्श्रो॰**] $B_1B_2L_1V_1$; **॰नत्वक्चक्षुःश्रो॰** $E_dG_1R_1$; **॰नचक्षुत्वच्छ्रो॰** B_3^{ac}; **॰नचक्षुःत्वच्छ्रो॰** B_3^{pc}　**8 ॰त्राणि**] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; **॰त्राणीति** E_dG_1　**10 ॰साध्यत्वाच्च**] $B_1B_2B_3L_1V_1$; **॰साध्यत्वात्** E_dG_1; **॰त्वाच्च** R_1　**10 करणान्य॰**] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1V_1$; **रणान्य॰** G_1

एकाहङ्कारप्रकृतित्वे त्वेकं वा सर्वार्थमिन्द्रियम्, सर्वाणि वा सर्वार्थानि स्युः। विषयनियमात्तु प्रकृतिनियमो ऽप्येषामनुमीयते। तत्पञ्चत्वात् पञ्चत्वम्। कर्मेन्द्रियाणि तु पाण्यादीनि नाभ्युपगम्यन्ते, तत्कार्यस्यान्यतो ऽपि यावत्तावदुपलम्भात्। तानीमानीन्द्रियाणि भोगसाधनत्वाद्बन्धनहेतव इति मुमुक्षुणा हेयानि।

[2.3.4 इन्द्रियार्थाः]

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणा इन्द्रियार्थाः। गन्धरसरूपस्पर्शाश्चत्वारः पृथिव्या गुणाः। रसरूपस्पर्शास्त्रयो ऽपां गुणाः। रूपस्पर्शौ द्वौ गुणौ तेजसः। एकः स्पर्शो गुणो वायोः। शब्दो गुण आकाशस्य। न सर्वेषां सर्वगुणत्वं नाप्येकगुणत्वम्, तथानुपलम्भात्।

---

7 *Nyāyasūtra* 1.1.14 (quoted in NM II 381): गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः॥

---

1 NM II 368 **3** NM II 378 **4** NM II 379.2–3: असत्स्वपि च भवत्कल्पितेषु कर्मेन्द्रियेषु तत्कार्यं यावत्तावदन्यथापि दृश्यते। **4** NM II 367 **7** NM II 381

---

1 °तित्वे त्वेकं] $E_dB_1^{pc}B_2^{pc}L_1R_1V_1$; °तित्वे कं B_1^{ac}; °तित्वे त्वेको B_2^{ac}; °तिकं त्वे B_3; °तत्वे त्वेकं G_1 **1 °र्थमिन्द्रियम्]** $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; °र्थं E_d; °र्थ G_1 **2 °मीयते]** $E_dB_1B_3G_1R_1$; °मीयते इति $B_2L_1V_1$ **3 °ञ्चत्वात्]** $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$; °ञ्चत्वाच्च B_1B_3 **4 ऽपि]** $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; om. E_dG_1 **4 °दुपलम्भात्]** $E_dB_1^{pc}B_2B_3^{pc}G_1L_1R_1V_1$; °दुपालम्भात् $B_1^{ac}B_3^{ac}$ **4 तानी°]** $E_dB_1B_2B_3^{pc}G_1L_1R_1V_1$; तानि B_3^{ac} **5 °द्बन्धन°]** $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; °बन्ध° R_1 **5 मुमुक्षुणा]** $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; मुमुक्षूणां B_3 **7 °स्पर्शशब्दाः]** $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; °शब्दस्पर्शाः E_d **7 गन्ध°]** $E_dB_1B_2B_3L_1R_1V_1$; ++ G_1 **8 °रसरूप°]** $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; °रूपरस° R_1 **8 °स्पर्शाश्चत्वारः]** $B_1B_2B_3R_1$; °स्पर्शाः E_dG_1; °स्पर्शचत्वारः L_1; °स्पर्शा चत्वारः V_1 **8 पृथिव्या]** $B_1^{ac}B_3$; पृथिवी° $E_dB_1^{pc}B_2^{pc}G_1L_1R_1V_1$; पृथिव्यादि° B_2^{ac} **8 गुणाः]** $E_dB_1B_2B_3G_1L_1R_1$; गुणः V_1 **9 द्वौ गुणौ]** $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; द्वौ E_dG_1 **10 सर्वगुणत्वं]** $E_dB_1B_2B_3G_1L_1^{pc}R_1V_1$; गुणत्वं L_1^{ac} **10 °प्येकगुण°]** $E_dB_1B_3$; °प्येकैकगुण° $B_2G_1L_1R_1V_1$ **10 °नुपलम्भात्]** $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; °नुलम्भात् B_1^{ac}

त इमे भोग्या इन्द्रियार्था बन्धहेतव इति मुमुक्षुणा हेयाः। यद्यपि तदाश्रयस्यावयविनो द्रव्यस्य गुणान्तराणां परिमाणादीनां कर्मणश्च रागकारणता विद्यत एव, तथापि गन्धादयः प्राधान्येनासक्तिहेतव इति हेयतयेह निर्दिष्टाः।

[2.3.5 बुद्धिः]

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं दर्शनमिति पर्यायाः। न पुनरचेतनाया बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिः। पुरुषस्य चेतनस्योपलब्धिर्दर्शनमिति पुरुष एवोपलभते बुध्यते पश्यति जानीत इति। स क्षणिको ऽस्य गुणो बुद्धिर्नामेति। सा च भोगस्वभावत्वात्संसारकारणमिति मुमुक्षुणा हेया।

---

1 *Nyāyasūtra* 4.2.3 (quoted in NM II 382): तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः।
6 *Nyāyasūtra* 1.1.15 (quoted in NM II 386): बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्॥

---

1 NM II 382　**6** NM II 387　**8** NM II 407

---

1 त इमे] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1V_1$; इमे B_1^{ac}; इत इमे R_1　**1 मुमुक्षुणा**] $E_dB_1B_2G_1L_1V_1$; मुमुक्षूणां B_3R_1　**2 परिमाणा°**] $E_dB_1B_2^{pc}G_1L_1R_1$; परिणामा° B_2^{ac}; परिमला° B_3; परिमाना° V_1　**2 कर्मणश्च**] $E_dB_1B_3G_1L_1R_1V_1$; कर्मणो B_2　**3 विद्यत एव**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; विद्यते R_1　**4 हेयतयेह**] $B_1B_2^{pc}B_3L_1R_1V_1$; हेयतयैव E_dG_1; हेयतयेव B_2^{ac}　**6 बुद्धिरुप°**] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; बुद्धिरूप° E_d　**6 °ज्ञानं दर्शन°**] $B_1B_2B_3R_1$; °दर्शन° E_dG_1; °ज्ञानं प्रतीतिदर्शन° L_1V_1　**6 °मिति ··· °मिति**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; °मिति R_1(eyeskip) **6 पर्यायाः**] $E_dB_2B_3^{pc}L_1V_1$; पर्यायः $B_1B_3^{ac}G_1$　**6 पुनर°**] $E_dB_1B_2B_3G_1$; पुनः सांख्यमतेना° L_1V_1　**6 °चेतनाया**] $E_dB_1B_2L_1V_1$; °चेतनतया B_3; °चेतनाया नित्याया G_1　**7 °लब्धिर्दर्शन°**] $B_1B_2B_3G_1L_1$; °लब्धिदर्शन° E_dV_1 **7 पुरुष**] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; पुरु B_1^{ac}　**8 बुध्यते पश्यति**] B_1B_3; पश्यति बुध्यते $E_dB_2G_1L_1V_1$; पश्यति बुध्यति R_1　**8 जानीत इति**] $E_dB_1B_3G_1R_1$; जानातीति $B_2L_1V_1$　**8 स**] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; सा E_d　**8 क्षणिको**] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; क्षणिका E_dG_1　**8 ऽस्य**] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; यस्य E_d; ++ G_1 **8 बुद्धिर्नामेति**] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; बुद्धिः स आत्मेति E_d　**9 °भावत्वात्सं°**] $E_dB_1B_2^{pc}G_1$; °भावात्सं° $B_2^{ac}B_3L_1R_1V_1$　**9 मुमुक्षुणा**] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1$; मुमुक्षूणां B_3; मुमुणा V_1(marked)

[2.3.6 मनः]

इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सत्यपि युगपज्ज्ञानानुत्पादाद् आन्तरसुखादिविषयोपलब्धेश्च बाह्यगन्धादिविषयोपलब्धिवत्करणसाध्यत्वाद् आन्तरं करणं मनो ऽनुमीयते। तच्चाणु वेगवदाशुसंचारि नित्यम्। अन्यथा तत्कार्यनियमासिद्धिः। तदपि भोगसाधनत्वाद्बन्धकारणमिति मुमुक्षुणा हेयम्।

[2.3.7 प्रवृत्तिः]

वाङ्मनःकायव्यापारः शुभाशुभफलः प्रवृत्तिरित्युच्यते। सा च धर्माधर्माख्यसंस्कारोत्पादनद्वारेण स्वर्गनरकहेतुरिति मुमुक्षुणा यत्नतो हेया। कर्मत्यागाद्धि मोक्षमाचक्षते।

---

2 *Nyāyasūtra* 1.1.16 (quoted in NM II 408): युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्॥
8 *Nyāyasūtra* 1.1.17 (quoted in NM II 413): प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति॥; *Syādvādaratnākara* 971.7 (Marui [2000:103, n.20]): वाङ्मनःकायव्यापारः शुभाशुभफलप्रवृत्तिरित्युच्यते।

---

2 NM II 409 **4** NM II 410 **8** NM II 413

---

2 °त्पादाद् आ°] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; °त्पादा° B_1^{ac} **2** °सुखादि°] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; °सुषादि° L_1(marked) **3** °त्करण°] $E_dB_1^{pc}B_2B_3^{pc}G_1L_1R_1V_1$; °त्कारण° $B_1^{ac}B_3^{ac}$ **4** करणं] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; करण L_1 **4** तच्चाणु] $E_dB_2G_1R_1V_1$; तच्च मनो ऽणु B_1B_3 ; तच्च L_1 **5** अन्यथा तत्का°] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1V_1$; अ++++ G_1 **5** °सिद्धिः] $E_dB_1B_3G_1L_1R_1V_1$; °सिद्धेः B_2 **5** °कारणमिति] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1R_1$; °कारण° B_2^{ac} ; °कारणं L_1V_1 **6** मुमुक्षुणा] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; मुमुक्षूणां B_3 **8** °व्यापारः] $E_dB_2B_3G_1L_1R_1$; °व्यापरः B_1 ; °व्यापारा V_1 **8** °शुभफलः] $B_1^{pc}B_2B_3L_1R_1V_1$; °शुभफला E_dG_1 ; °शुभफल° B_2^{ac} **9** मुमुक्षुणा] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; मुमुक्षूणां B_3

[2.3.8 दोषाः]

पुरुषस्य कर्मसु प्रवर्तयितारो रागद्वेषमोहास्त्रयो दोषाः। ईर्ष्यादीनामेष्वेवान्तर्भावः। तत्कृतश्चैष संसार इति मुमुक्षुणा प्रतिपक्षभावनया क्षपणीयाः।

[2.3.9 प्रेत्यभावः]

देहेन्द्रियादिसंघातस्य प्राक्तनस्य त्यागेन सङ्घातान्तरग्रहणं प्रेत्यभावः। एष एव च संसार इति मुमुक्षुणा हेयः।

---

2 *Nyāyasūtra* 1.1.18 (quoted in NM II 415): प्रवर्तनालक्षणा दोषाः॥; *Syādvādaratnākara* 971.8 (Marui [2000:103,n.20]): पुरुषस्य कर्मसु प्रवर्तयितारो रागद्वेषमोहा दोषाः।
6 *Nyāyasūtra* 1.1.19 (quoted in NM II 418): पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः॥; *Syādvādaratnākara* 971.8–9 (Marui [2000:103,n.20]): देहेन्द्रियादिसंघातस्य संघातान्तरग्रहणं प्रेत्यभावः।

---

2 NM II 415 **6** NM II 418 **7** NM II 424

---

2 प्रवर्तयितारो] $E_dB_2B_3G_1L_1R_1V_1$; वृत्तयितारो B_1^{ac} ; प्रवृत्तयितारो B_1^{pc} **2** राग॰] $E_dB_1B_2^{pc}G_1L_1R_1V_1$; राराग॰ B_2^{ac} ; ग॰ B_3 **2** ॰मोहास्त्रयो दोषाः। ईर्ष्यादीनामेष्वेवान्तर्भावः] $B_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; ॰मोहाः E_d ; ॰मोहास्त्रयो द्वेषाः ईर्ष्यार्ष्यादीनामेष्वेवान्तर्भावः B_2^{ac} **3** तत्कृतश्चैष] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; तत्कृश्चैष B_2^{ac} **3** संसार] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; संस्कार L_1 **3** मुमुक्षुणा] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; मुमुक्षूणां B_3 **3** ॰भावनया] $E_dB_1^{pc}B_2G_1L_1R_1V_1$; ॰भावानाया B_1^{ac} ; ॰भावनायां B_3 **4** क्षपणीयाः] $E_dB_1^{pc}G_1$; क्षेपणीयाः $B_1^{ac}B_3^{pc}R_1$; क्षपनीयाः B_2L_1(marked)V_1 ; पणयाः B_3^{ac} **6** देहेन्द्रि॰] $E_dB_2B_3G_1L_1R_1V_1$; देहिन्द्रि॰ B_1 **6** प्राक्तनस्य $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1V_1$; प्राक्तन॰ $B_1^{ac}R_1$ **7** ॰सार इति] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1R_1$; ॰सारो $B_2^{ac}L_1V_1$ **7** मुमुक्षुणा] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; मुमुक्षूणां B_3 **7** हेयः] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1R_1$; हेयाः V_1

[2.3.10 फलम्]

प्रवृत्तिदोषजनितं सुखदुःखात्मकं मुख्यं फलम्। तत्साधनं तु गौणम्। तच्च हेयमिति मुमुक्षुणा भावनीयम्।

[2.3.11 दुःखम्]

फलग्रहणाक्षिप्तमपि पीडासंतापस्वभावं दुःखमदुःखसंमतस्यापि दुःखत्वभावनार्थमुपदिश्यते। अत एव फलत्वे ऽपि सुखमिह न निर्दिष्टम्।

[2.3.12 अपवर्गः]

आत्यन्तिको दुःखवियोगो ऽपवर्गः सुखदुःखवियुक्तस्यात्मनः स्वरूपावस्थानम्। सुखदुःखयोर्विवेकहानस्याशक्यत्वाद् दुःखं जिहासुः सुखमपि जह्यात्। तस्मात्परमः पुरुषार्थो ऽपवर्गः।

स च तत्त्वज्ञानादवाप्यते। मिथ्याज्ञानमूलो हि संसारः। तत्त्व-

---

2 *Nyāyasūtra* 1.1.20 (quoted in NM II 424): प्रवृत्तिदोषजनितो ऽर्थः फलम्॥
5 *Nyāyasūtra* 1.1.21 (quoted in NM II 427): बाधनालक्षणं दुःखमिति॥
9 *Nyāyasūtra* 1.1.22 (quoted in NM II 430): तदत्यन्तविमोक्षो ऽपवर्गः॥

---

2 NM II 424 **5** NM II 427 **5** NM II 428.18: एवं सर्वमिदं दुःखमिति भावयतो ऽनिशम्। **9** NM II 430 **12** NM II 440

---

2 प्रवृत्ति°] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; प्रवृत्त° B_3 **2 °जनितं**] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; °जनकं E_dG_1 **2 सुखदुःखा°**] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; सुखा° L_1 **3 हेयमिति**] B_1B_3 ; हेयमेवेति $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$ **5 °ग्रहणा°**] $B_1B_2B_3G_1R_1$; °ग्रहमा° E_d ; °ग्रहणात् L_1V_1 **5 पीडासंताप°**] $B_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; पीडन° E_d ; पीडातासन्ताप° B_2^{ac} **5 दुःखमदुःख°**] $E_dB_1B_2G_1L_1^{pc}R_1V_1$; दुःखं B_3^{ac} ; दुःखं अदुःख° B_3^{pc} ; दुःख° L_1^{ac} **5 °संमत°**] $E_dB_2B_3G_1L_1R_1V_1$; °समत° B_1 **6 दुःखत्व°**] $E_dB_1B_3G_1L_1R_1V_1$; दुःख° B_2 **6 °भावनार्थमु°**] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; °भावनामु° B_3 **6 सुखमिह**] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; मुख्यमिह L_1 **9 आत्यन्तिको**] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; आतिन्तिको B_3 **9 सुखदुःख°**] $B_1B_2B_3L_1R_1$; सर्वगुण° E_dG_1 ; सर्वदुःख° V_1 **10 °शक्यत्वाद् दुः°**] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; °शक्यता। दुः° E_d **11 °त्परमः**] $B_2G_1L_1V_1$; °त्परम° $E_dB_1B_3R_1$

ज्ञानाच्च मिथ्याज्ञानापायः, तस्य तद्विरोधित्वात्। मिथ्याज्ञानापाये तत्कार्या दोषा अपयन्ति, दोषापाये तत्कार्या प्रवृत्तिरपैति, प्रवृत्त्यपाये तत्कृतं जन्मापैति, जन्मापाये तत्कृतं दुःखमपैति, दुःखापायश्चापवर्ग इति।

[3 संशयः]

[3.1 संशयलक्षणम्]

विशेषस्मृतिहेतोर्धर्मस्य ग्रहणाद् विशेषाग्रहणाद्विशेषस्मृतेश्च जायमानः किं स्विदिति विमर्शः संशयः।

[3.2 संशयविभागः]

स च पञ्चविधः।

---

1 *Nyāyasūtra* 1.1.2 (quoted in *Nyāyamañjarī* II 440.4–5): दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः॥
7 *Nyāyasūtra* 1.1.23 (quoted in NM II 522): समानानेकधर्मोपपत्तेर् विप्रतिपत्तेर् उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः॥

---

7 NM II 523.7–8: विशेषस्मरणकारणभूतसाधारणधर्मग्रहणाद् विशेषाग्रहणाद्विशेषस्मृतेश्च (°षस्मृतेश्च em.; °षास्मृतेश्च ed.) संशयो भवति।; NM I 467.8–10: यथा हि पुरोऽवस्थिते धर्मिण्यूर्ध्वत्वादिसाधारणधर्मग्रहणात् स्थाणुपुरुषगतविशेषाग्रहणादुभयविशेषस्मृतेः संशयो भवति

---

2 तत्कार्या] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; तत्कार्य° E_dG_1 **2** अपयन्ति] em.; अपयान्ति $E_dB_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$ **2** तत्कार्या] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; तत्कार्य° E_dG_1 **2** प्रवृत्तिरपैति ··· जन्मापैति] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; प्रवृत्तिरपैति B_3(eyeskip) **3** प्रवृत्त्य°] $E_dB_1^{pc}B_2G_1L_1R_1V_1$; प्रवृत्त्या° B_1^{ac} **3** °पाये] $E_dB_1B_2L_1R_1V_1$; °भावे G_1 **4** °पायश्चा°] $E_dB_1^{pc}B_2B_3$; °पायेश्चा° B_1^{ac}; ++++ G_1; °पायाच्चा° $L_1R_1V_1$ **4** इति] $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$; इति इतिशब्दः प्रमेयपरिसमाप्तौ B_1B_3 **7** °र्धर्मस्य] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; °र्धर्मस्या° L_1 **7** विशेषाग्रहणाद्वि°] $B_1B_2B_3G_1$; वि° E_dR_1(eyeskip); विशेषग्रहणाद्वि° L_1V_1 **10** स च] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; स B_2^{ac}

[3.2.1 साधारणधर्मदर्शनात्]

साधारणधर्मदर्शनात्। यथोर्ध्वत्वदर्शनात् "स्थाणुर्वा पुरुषो वा" इति।

[3.2.2 असाधारणधर्मग्रहणात्]

असाधारणधर्मग्रहणात्। यथा विभागजत्वात् "शब्दो द्रव्यं गुणो वा" इति संशयो भवति।

[3.2.3 विप्रतिपत्तेः]

विप्रतिपत्तेः। यथा नित्यत्वानित्यत्वे शब्दस्य संशयः।

[3.2.4 उपलब्ध्यव्यवस्थातः]

उपलब्ध्यव्यवस्थातः। यथा किंचित्सदुपलभ्यते यथा नद्यादौ जलम्। अन्यदसदुपलभ्यते यथा मरीचिषु जलम्। एवमन्यत्रोपलभ्यमाने संशयो भवति "किं सदुपलभ्यते, उतासत्" इति।

[3.2.5 अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः]

अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः। यथा सदपि मृदन्तरितमुदकं नोपलभ्यते,

---

5 NM II 530 **8** NM II 538 **10** NM II 538 **11** NM I 212.10: **मरीचिषु जलज्ञानं कथमिन्द्रियजं तव।** **14** NM II 538

---

2 °र्ध्वत्व°] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; **°र्ध्व°** R_1 **2 स्थाणुर्वा**] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; **स्थाणु** L_1 **5 °ग्रहणात्**] $B_1B_2B_3L_1V_1$; **°दर्शनात्** $E_dG_1R_1$ **6 भवति। विप्रतिपत्तेः। यथा**] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; om. B_3 **8 नित्यत्वानित्यत्वे**] $E_dB_1B_2B_3G_1V_1$; **नित्यानित्यत्वे** L_1; **नित्यत्वे** R_1 **10 °ब्ध्यव्यवस्था°**] $E_dB_2^{pc}$; **°ब्ध्यवस्था°** $B_1B_2^{ac}B_3G_1L_1R_1V_1$ **10 यथा नद्यादौ**] $E_dB_1^{pc}B_2B_3^{pc}G_1L_1V_1$; **नद्यादौ** $B_1^{ac}B_3^{ac}R_1$ **11 यथा**] $E_dB_1B_2^{pc}B_3R_1$; om. $B_2^{ac}G_1L_1V_1$ **11 मरीचिषु**] $B_1^{ac}B_3$; **मरुमरीचिषु** $E_dB_1^{pc}G_1L_1R_1V_1$; **मरुमरीच्यादिषु** B_2 **11 °न्यत्रोप°**] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; **°न्यदुप°** E_d **11 °भ्यमाने**] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1$; **°भ्यमानेन** L_1V_1 **14 °लब्ध्यव्यवस्था°**] $E_dB_2^{pc}$; **°लब्ध्यवस्था°** $B_1B_2^{ac}B_3G_1L_1R_1V_1$

असच्च खपुष्पादि नोपलभ्यते। ततो ऽन्यत्रानुपलभ्यमाने संशयो भवति “किं सन्नोपलभ्यते, उतासत्” इति।

[3.3 पृथगुपदेशसमर्थनम्]

स चायं संशयः प्रमाणप्रमेयान्तर्भूतो ऽपि न्यायप्रवृत्त्यङ्गत्वात्पृथगुपदिश्यते।

[4 प्रयोजनम्]

यमर्थमधिकृत्य पुरुषः प्रवर्तते तत्प्रयोजनम्। तद् द्विविधं मुख्यं गौणं च। सुखदुःखे मुख्यं प्रयोजनम्। तत्साधनं तु गौणम्। प्रयोजनमूलत्वाच्च न्यायप्रवृत्तेस्तदपि पृथगुपदिश्यते।

[5 दृष्टान्तः]

वादिप्रतिवादिनोः साध्यसाधनधर्माधिकरणत्वेन तद्रहितत्वेन वा प्र-

---

7 *Nyāyasūtra* 1.1.24 (quoted in NM II 540): **यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम्॥**

11 *Nyāyasūtra* 1.1.25 (quoted in NM II 542): **लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः॥**

---

4 NM II 522　**7** NM II 540　**11** NM II 543

---

1 असच्च खपुष्पादि नोपलभ्यते] $E_dB_1B_2^{pc}B_3^{pc}G_1L_1R_1V_1$; om. B_2^{ac} ; **असच्च खपुष्पादिनो** B_3^{ac}　**1 ततो ऽन्य°**] $E_dB_1B_2$; +++ G_1 ; **तदन्य°** $B_3L_1R_1V_1$　**1 °त्रानु°**] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; **°तरे ऽनु°** E_d ; +++ G_1　**1 °भ्यमाने**] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; **°भ्यमानेन** L_1　**4 ऽपि**] $B_1B_3L_1R_1V_1$; om. $E_dB_2G_1$　**4 °प्रवृत्त्य°**] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; **°प्रवृत्त्या°** B_3　**7 यमर्थमधिकृत्य**] $E_dB_1B_2B_3G_1V_1$; **यमर्थ अधिकृत्य** L_1 ; **यमर्थमुद्दिश्य** R_1　**7 प्रवर्तते**] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; **प्रवर्तैते** B_3　**8 च**] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1$; om. G_1V_1　**8 सुखदुःखे**] $B_1B_3R_1$; **सुखं दुःखं** E_d ; **सुखदुःखं** $B_2G_1L_1V_1$　**8 तु**] $E_dB_1B_2G_1L_1V_1$; **च** B_3R_1　**9 °मूलत्वाच्च**] $B_1B_3L_1R_1$; **°मूलत्वान्** $E_dB_2G_1V_1$　**11 °धिकरणत्वेन**] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; **°धिकारणत्वेन** B_3　**11 तद्रहितत्वेन**] $E_dB_2B_3^{pc}G_1L_1R_1V_1$; **तद्रहित्वेन** $B_1B_3^{ac}$　**11 वा**] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; om. B_1^{ac}

सिद्धो ऽर्थो दृष्टान्तः। स च न्यायस्य प्रतिबन्धग्रहणस्थानमिति पृथगुपदिश्यते।

[6 सिद्धान्तः]

[6.1 सिद्धान्तलक्षणम्]

"अयमेवम्" इति प्रमाणमूलाभ्युपगमविषयीकृतः सामान्यविशेषवानर्थः सिद्धान्तः।

[6.2 सिद्धान्तविभागः]

स चतुर्विधः—सर्वतन्त्रसिद्धान्तः प्रतितन्त्रसिद्धान्तो ऽधिकरणसिद्धान्तो ऽभ्युपगमसिद्धान्त इति।

[6.2.1 सर्वतन्त्रसिद्धान्तः]

सर्वतन्त्राविरुद्धः स्वशास्त्रे प्रक्रियमाणो ऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः। यथा "प्रमाणं चाक्षुषम्" इति।

---

5 *Nyāyasūtra* 1.1.26 (quoted in NM II 544): तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः॥
8 *Nyāyasūtra* 1.1.27 (quoted in NM II 545): सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात्॥
11 *Nyāyasūtra* 1.1.28 (quoted in NM II 545): सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रे ऽधिकृतो ऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः॥

---

5 NM II 544 **6** NM II 544.9–10: इदमिति सामान्यनिर्देशः, इत्थमिति विशेषनिर्देशः। **8** NM II 545 **11** NM II 545

---

1 प्रसिद्धो ऽर्थो] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; **प्रसिद्धार्थो** B_3 **1 दृष्टान्तः**] $E_dB_1B_2B_3^{pc}G_1L_1R_1V_1$; **ष्टान्तः** B_3^{ac} **5 ॰भ्युपगम॰**] $B_1B_2B_3G_1L_1^{pc}R_1V_1^{pc}$; **॰भ्युपगमः** E_d ; **॰भ्युगम॰** $L_1^{ac}V_1^{ac}$ **5 ॰कृतः**] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; **॰कृत॰** L_1 **8 स**] $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$; **स च** B_1B_3 **11 स्व॰**] $E_dB_1B_3G_1L_1R_1V_1$; **स्वे** B_2 **11 ॰स्त्रे प्रक्रियमाणो**] $E_dB_1B_3R_1$; **॰स्त्रे क्रियमाणो** $B_2G_1V_1$; **॰स्त्रक्रियमाणो** L_1

[6.2.2 प्रतितन्त्रसिद्धान्तः]

समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः। यथा “परमाणवः पदार्थः” इति। समानतन्त्रे काणादे सिद्धो ऽयमर्थः परतन्त्रे साङ्ख्यादिशास्त्रे ऽसिद्ध इति।

[6.2.3 अधिकरणसिद्धान्तः]

यस्मिन्नर्थे सिध्यति तदनुयायीन्यर्थान्तराण्यपि सिध्यन्ति, सो ऽधिकरणसिद्धान्तः। यथा “इन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा, दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्” इत्यस्मिन्नर्थे सिध्यति “गुणव्यतिरिक्तो गुणी” “नियतविषयाणीन्द्रियाणि” इत्यादीन्यप्यर्थान्तराणि सिध्यन्ति।

[6.2.4 अभ्युपगमसिद्धान्तः]

अपरीक्षितः कश्चिदर्थो बुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया प्रौढवादिभिस्त-

---

2 *Nyāyasūtra* 1.1.29: समानतन्त्रासिद्धः परतन्त्रसिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः॥
6 *Nyāyasūtra* 1.1.30 (quoted in NM II 546): यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सो ऽधिकरणसिद्धान्तः॥; *Syādvādaratnākara* 973.9–12: यस्मिन्नर्थे सिध्यति तदनुयायीन्यर्थान्तराण्यपि सिध्यन्ति सो ऽधिकरणसिद्धान्तः। यथेन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येकस्मिन्नर्थे सिध्यति गुणव्यतिरिक्तो गुणी नियतविषयाणीन्द्रियाणीत्यादीन्यर्थान्तराण्यपि सिध्यन्ति।
11 *Nyāyasūtra* 1.1.31 (quoted in NM II 548): अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः॥; *Syādvādaratnākara* 973.15–17: अपरीक्षितो

---

2 NM II 546 **6** NM II 547 **11** NM II 548

---

2 परतन्त्रा°] $E_dB_1^{pc}B_2B_3^{pc}G_1L_1R_1V_1$; परतन्त्र° $B_1^{ac}B_3^{ac}$ **3** परमाणवः] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1$; पारमाणवः G_1V_1 **3** पदार्थः] $E_dB_1B_2$; पदार्था $B_3G_1L_1R_1V_1$ **3** काणादे] $B_1B_3R_1$; काणादे च $E_dB_2G_1$; काणादेः च L_1V_1 **3** परतन्त्रे] $E_dB_1B_2G_1$; परतन्त्रे च $B_3L_1R_1V_1$ **6** °यीन्यर्था°] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1R_1$; °यीति अर्था° V_1 **6** °राण्यपि] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; °राणि च R_1 **8** °स्पर्शनाभ्या°] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; °स्पर्शाभ्याप् B_3 **8** गुणी] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; गुणो E_d **9** °दीन्यप्य°] $B_1B_3L_1R_1$; °दीन्य° $E_dB_2G_1V_1$ **9** °न्तराणि] $B_1B_3R_1$; °न्तराण्यपि $E_dB_2G_1L_1V_1$ **11** °क्षितः] $B_2^{ac}G_1V_1^{ac}$; °क्षितो ऽपि $E_dB_1B_2^{pc}B_3L_1R_1V_1^{pc}$

थेत्युपगम्यमानो ऽभ्युपगमसिद्धान्तः। यथा "अस्तु द्रव्यं शब्दः, तथाप्यनित्यः" इति।

[6.3 पृथगुपदेशसमर्थनम्]

स चायं चतुर्विधो ऽपि सिद्धान्तो न्यायस्याश्रय इति पृथगुच्यते।

[7 अवयवाः]

[7.1 अवयवलक्षणम्]

साधनीयस्यार्थस्य यावता वाक्येन परस्मै प्रतिपादनं क्रियते, तस्य पञ्च भागाः प्रतिज्ञादयो ऽवयवाः।

[7.2 अवयवविभागः]

प्रतिज्ञा हेतुरुदाहरणमुपनयो निगमनमिति।

[7.2.1 प्रतिज्ञा]

[7.2.1.1 प्रतिज्ञालक्षणम्]

तत्र साध्यधर्मविशिष्टस्य धर्मिणो निर्देशः प्रतिज्ञा। तद्यथा "अनि-

---

ऽपि हि कश्चिदर्थो बुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया प्रौढवादिभिस्तथेत्यभ्युपगम्यमानो ऽभ्युपगमसिद्धान्तः। यथास्तु द्रव्यं शब्दस्तथाप्यनित्य इति।

10 *Nyāyasūtra* 1.1.32 (quoted in NM II 552): प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः॥

13 *Nyāyasūtra* 1.1.33 (quoted in NM II 554): साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा॥; *Syādvādaratnākara* 973.19 (Marui [2000:104, n.25]): तत्र साध्यधर्मविशिष्टस्य धर्मिणो निर्देशः प्रतिज्ञा।

---

4 NM II 550 **7** NM II 550 **13** NM II 554 **13** NM II 555.18: तद्यथा "अनित्यः शब्दः" इति।

---

1 °त्युपगम्य°] $B_1B_2B_3G_1$; °त्यभ्युपगम्य° $E_dL_1R_1V_1$ **4** न्यायस्या°] $E_dB_1B_3G_1L_1R_1V_1$; न्याय्यस्या° B_2 **4** °गुच्यते] $B_1B_3R_1$; °गुपदिश्यते $E_dB_2G_1L_1V_1$ **7** परस्मै] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; तस्मै R_1 **7** प्रतिपादनं] $E_dB_2B_3G_1L_1R_1V_1$; प्रतिपादानं B_1 **8** भागाः] $E_dB_2B_3G_1L_1R_1$; भागः B_1; भागात् V_1 **13** तत्र] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; om. R_1 **13** तद्यथा] $B_1B_3R_1$; यथा $E_dB_2G_1L_1V_1$

त्यः शब्दः” इति। एष एव च पक्ष उच्यते।

[7.2.1.2 पक्षाभासः]

पक्षे लक्षिते ऽर्थात्पक्षाभासाः प्रत्यक्षविरुद्धादयः प्रतिक्षिप्ता भवन्ति।

[7.2.1.2.1 विरुद्धः]

[7.2.1.2.1.1 प्रत्यक्षविरुद्धः पक्षः]

तद्यथा “अनुष्णो ऽग्निः” इति प्रत्यक्षविरुद्धः पक्षः।

[7.2.1.2.1.2 अनुमानविरुद्धः पक्षः]

अनुमानविरुद्धो यथा “न चक्षू रूपं गृह्णाति” इत्यनुमानविरुद्धः ।

[7.2.1.2.1.3 शब्दविरुद्धः पक्षः]

शब्दविरुद्धस्तु बहुप्रकारः। “ब्राह्मणेन सुरा पेया” इत्यागमविरुद्धः। “न चन्द्रः शशी” इति लोकप्रसिद्धिविरुद्धः। “नित्यः शब्दः” इति बौद्धस्य स्वसिद्धान्तविरुद्धः। “जननी मे वन्ध्या” “पिता मे बालब्रह्मचारी” इति धर्मिधर्मपदयोरेव विप्रतिषेधात्स्ववचनविरुद्धः।

---

1 NM II 558　**3** NM II 558　**6** NM II 558　**8** NM II 558　**10** NM II 558

---

1 एव च] $B_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1$; एव $E_dB_2^{ac}$　**1 उच्यते**] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; इत्युच्यते L_1　**3 प्रत्यक्षविरुद्धादयः ··· ऽग्निः” इति**] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1V_1$; om. B_2^{ac} ; विपक्षविरुद्धादयः प्रतिक्षिप्ता भवन्ति तद्यथा अनुष्णो ग्निरिति R_1　**6 प्रत्यक्षविरुद्धः**] $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$; प्रत्यक्षविरुद्ध B_1B_3　**8 गृह्णाति” इत्यनुमानविरुद्धः**] $B_1B_2B_3G_1V_1$; गृह्णाति E_d ; गृहाति इति अनुमानविरुद्धः L_1^{ac} ; गृहाति इति $L_1^{pc}R_1$　**10 °विरुद्धस्तु**] $B_1B_3^{ac}R_1^{pc}$; °विरुद्धास्तु $E_dB_2B_3^{pc}G_1L_1V_1$; °विरुद्धो R_1^{ac}　**10 बहुप्रकारः**] B_1R_1 ; बहुप्रकाराः $E_dB_2B_3G_1L_1V_1$　**10 ब्राह्मणेन**] $E_dB_1B_2B_3^{pc}G_1L_1R_1V_1$; ब्रह्मणेन B_3^{ac}　**10 सुरा पेया” इत्यागम°**] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1V_1$; ++++++ G_1　**11 लोकप्रसिद्धि°**] $E_dB_1^{ac}B_3R_1$; लोकप्रसिद्ध° $B_1^{pc}B_2G_1L_1V_1$　**11 नित्यः**] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; नित्या L_1　**13 बाल°**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; om. R_1　**13 विप्रतिषेधा°**] $E_dB_2B_3G_1L_1R_1V_1$; प्रतिषेधा° B_1

[7.2.1.2.1.4 उपमानविरुद्धः पक्षः]

उपमानविरुद्धस्तु “न गवयशब्दवाच्यो ऽयं गोसदृशः पिण्डः” इति।

[7.2.1.2.2 अप्रसिद्धः]

[7.2.1.2.2.1 अप्रसिद्धविशेषणः पक्षः]

अप्रसिद्धविशेषणः “शशशृङ्गविदीर्णेयं भूमिः” इति।

[7.2.1.2.2.2 अप्रसिद्धविशेष्यः पक्षः]

अप्रसिद्धविशेष्यः “शशशृङ्गं तीक्ष्णम्” इति।

[7.2.1.2.2.3 अप्रसिद्धोभयः पक्षः]

अप्रसिद्धोभयस्तु “शशशृङ्गधनुर्धरो वन्ध्यासुतः” इति।

[7.2.1.2.3 साध्यहीनः]

यत्रापि विशेषणविशेष्ययोः प्रमाणान्तरत एव सिद्धिः, तत्रापि साध्यत्वाभावेन हेतुप्रयोगावसराभावात्पक्षाभासतैव। “शीतलं तुहिनम्” “उष्णो ऽग्निः” इति।

---

2 NM II 558 **6** NM II 558 **8** NM II 558 **10** NM II 558 **12** NM II 559

---

2 उपमानविरुद्धस्तु] $E_dB_1^{pc}B_2B_3^{pc}G_1L_1R_1V_1$; उपमानस्तु विरुद्ध B_1^{ac} ; उपमानविरुद्ध B_3^{ac} **2** °सदृशः] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; °सदृश° B_3 **6** °यं भूमिः” इति] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1V_1$; +++++ G_1 **8** °विशेष्यः] $B_1B_3R_1$; °विशेष्यो यथा $E_dB_2L_1V_1$; °विशेषो यथा G_1 **8** तीक्ष्णम्” इति] $E_dB_1^{pc}B_2G_1L_1R_1V_1$; तीक्ष्ण इति $B_1^{ac}B_3$ **10** °भयस्तु] B_1 ; °भयं यथा $E_dG_1L_1V_1$; °भयो यथा B_2 ; °भयः B_3R_1 **10** °धनुर्धरो] $B_1B_3R_1$; °धनुर्धरो ऽयम् $E_dB_2G_1L_1V_1$ **10** वन्ध्यासु°] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1V_1$; वन्ध्यस्सु° G_1 **12** प्रमाणा°] $E_dB_1B_2B_3G_1^{pc}L_1R_1V_1$; प्रमाना° G_1^{ac} **12** °रत एव] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; °र एव E_d **13** हेतुप्रयोगा°] $B_1B_2^{pc}B_3L_1R_1V_1$; प्रयोगा° $E_dB_2^{ac}G_1$ **13** °वसरा°] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; °वरा° B_2^{ac} **13** °भासतैव] $E_dB_2B_3G_1L_1R_1V_1$; °भासातैव B_1 **14** शीतलं तुहिनम्” “उष्णो ऽग्निः” इति] $B_1B_3R_1$; तुहिनं शीतलमग्निरुष्ण इति $E_dB_2G_1L_1V_1$

[7.2.1.3 सूत्रसमर्थनम्]

ये चैते पक्षदोषा वक्ष्यमाणाश्च दृष्टान्तदोषाः, ते वस्तुस्थित्या हेतुदोषा एव। न हि पक्षदृष्टान्तमात्रप्रतिष्ठो वादो भवति। अत एव सूत्रकृता हेत्वाभासा एव शास्त्रे लक्षिताः, न पक्षाभासादय इति।

[7.2.2 हेतुः]

[7.2.2.1 हेतुलक्षणम्]

लिङ्गवचनं हेतुः। लिङ्गं व्याख्यातम्। तस्य विशिष्टविभक्त्यन्तं वचनं हेतुरित्युच्यते। यथा “कृतकत्वात्” इत्यादि।

[7.2.2.2 हेतुविभागः]

स च द्विविधः, उदाहरणसाधर्म्येणोदाहरणवैधर्म्येण च।

---

2 वक्ष्यमाणाश्च] See sections 7.2.3.3.1–2.
7 *Syādvādaratnākara* 973.20 (Marui [2000:104, n.25]): लिङ्गवचनं हेतुः। यथा कृतकत्वादिति।
7 व्याख्यातम्] See section 1.3.2.2.
10 *Nyāyasūtra* 1.1.34 (quoted in NM II 560): उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः॥; *Nyāyasūtra* 1.1.35 (quoted in NM II 564): तथा वैधर्म्यात्॥

---

2 NM II 559　**7** NM II 559　**10** NM II 560

---

2 ये चैते पक्षदोषा] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; पंचैते पदोदोषाः L_1　**2 वक्ष्यमाणाश्च**] $B_1B_3R_1$; ये च वक्ष्यमाण° $E_dB_2G_1L_1^{pc}V_1$; ये च वक्ष्यमा° L_1^{ac}　**2 वस्तुस्थित्या**] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1R_1V_1^{pc}$; वस्तुवृत्त्या $B_2^{ac}L_1V_1^{ac}$　**3 न हि पक्षदृष्टान्त°**] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1V_1$; ++++++++ G_1　**3 °मात्र°**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1R_1$; °मात्रो° V_1　**3 वादो**] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; वादोषो B_3　**3 अत एव**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1R_1$; अत एत V_1　**4 °भासादय**] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; °भासा E_d　**8 °रित्युच्यते**] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; °रिच्यते B_2^{ac}　**8 °त्वात्” इत्यादि**] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1$; °त्वादिति L_1V_1　**10 स च**] $E_dB_1B_3G_1L_1R_1V_1$; स B_2　**10 °णवैधर्म्येण च**] $E_dB_2B_3^{pc}G_1L_1V_1$; °णवैधर्म्येण B_1; °णवैधर्मेण B_3^{ac}; °वैधर्म्येण च R_1

[7.2.2.2.1 अन्वयव्यतिरेकवान्]

अन्वयव्यतिरेकवान् प्रथमः।

[7.2.2.2.2 केवलव्यतिरेकी]

केवलव्यतिरेकी द्वितीयः।

[7.2.2.2.3 केवलान्वयी नास्ति]

केवलान्वयी हेतुर्नास्त्येव, अपञ्चलक्षणस्य हेतुत्वाभावात्।

[7.2.2.2.4 अन्वयव्यतिरेकिमूलः केवलव्यतिरेकी]

केवलव्यतिरेकी तु क्वचिद्विषये ऽन्वयव्यतिरेकिमूलः प्रवर्तते, नात्यन्तमन्वयबाह्यः। यथात्मनीच्छादिगतं कार्यत्वं सविशेषणम्। तत्र ह्यन्वयव्यतिरेकिणा कार्यत्वमात्रेणाश्रयमात्रमनुमीयते “इच्छादि क्वचिदाश्रितं कार्यत्वाद् घटवत्” इति। ततः स एव कार्यत्वं हेतुः सविशेषण आत्मसिद्धौ प्रयुज्यते “देहादिविलक्षणाश्रयाश्रित-

---

8 Cf. Kataoka [2009b:294–297]

---

2 NM II 561 **6** NM II 561 **8** NM II 567 **8** NM I 503.7–8: अन्ये त्वन्वयव्यतिरेकिहेतुमूलकेवलव्यतिरेकिबलेन विशेषसिद्धिमभिदधति।; NM II 278.13: आश्रयमात्रप्रतीतौ चायमन्वयव्यतिरेकवानेव हेतुर्भवति।

---

2 °वान् प्रथमः] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1V_1$; ++++++ G_1 **4 केवल°**] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1V_1$; ++ल° G_1 **6 केवलान्वयी**] $E_dB_1B_2G_1L_1V_1$; केवलान्वयी तु B_3R_1 **6 अपञ्च°**] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; पञ्च° B_1^{ac} **8 क्वचि°**] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; तत्क्वचि° L_1 **8 °रेकिमूलः**] $B_1^{pc}L_1$; °रेकमूलः $E_dB_2B_3G_1R_1V_1$; °मूलः B_1^{ac} **9 सविशेषणम्**] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; सविशेषं B_1^{ac} **10 कार्यत्व°**] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; कार्य° E_d **10 °मात्रमनुमीयते**] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; °मात्रेणानुमीयते E_d **11 क्वचिदाश्रितं**] $E_dB_2B_3G_1L_1R_1V_1$; क्वचिदाश्रिते B_1 **11 घट°**] $E_dB_1B_2^{ac}B_3G_1L_1R_1V_1$; घटादि° B_2^{pc} **11 ततः**] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1V_1$; ++ G_1 **12 सविशेषण आत्म°**] $E_dB_2B_3G_1L_1^{pc}R_1V_1$; सविशेषणात्म° B_1 ; सविषण L_1^{ac} ; आत्म° L_1^{ac} **12 °विलक्षणाश्रया°**] $E_dB_2B_3G_1L_1R_1$; °लक्षणाश्रिया° B_1^{ac} ; °विलक्षणाश्रिया° $B_1^{pc}V_1$

मिच्छादि, देहादिषु बाधकप्रमाणोपपत्तौ सत्यां कार्यत्वात्। यत्र शरीरादिव्यतिरिक्ताश्रयाश्रितत्वं नास्ति, तत्र सविशेषणं कार्यत्वं नास्ति, यथा घटादौ शरीरत्वजातौ वा” इति।

[7.2.3 उदाहरणम्]

[7.2.3.1 उदाहरणलक्षणम्]

दृष्टान्तवचनमुदाहरणम्।

[7.2.3.2 दृष्टान्तविभागः]

दृष्टान्तो द्विविधः। साधर्म्येण वैधर्म्येण च।

[7.2.3.2.1 साधर्म्यदृष्टान्तः]

यत्र प्रयोज्यप्रयोजकभावेन साध्यसाधनधर्मयोरस्तित्वं ख्याप्यते, स साधर्म्यदृष्टान्तः। तस्य व्याप्यव्यापकभावगर्भं वचनमुदाहरणम्। यथा “यद्यत् कृतकं तत्तदनित्यं दृष्टं यथा घटः” इति।

---

6 *Nyāyasūtra* 1.1.36 (quoted in NM II 569): साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्॥; *Syādvādaratnākara* 973.20–21 (Marui [2000:104, n.25]): दृष्टान्तवचनमुदाहरणं।
8 *Syādvādaratnākara* 973.21: दृष्टान्तो द्विविधः। साधर्म्येण वैधर्म्येण च।
8 *Nyāyasūtra* 1.1.37 (quoted in NM II 571): तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम्॥
10 *Syādvādaratnākara* 973.21–974.1: यत्र प्रयोज्यप्रयोजकभावेन साध्यसाधनधर्मयोरस्तित्वं ख्याप्यते स साधर्म्यदृष्टान्तः। तस्य व्याप्यव्यापकभावगर्भं वचनमुदाहरणम्। यद्यत्कृतकं तत्तदनित्यं दृष्टम्। यथा घट इति।

---

6 NM II 570　**8** NM II 571　**10** NM II 569

---

2 कार्यत्वं] $B_1B_3R_1$; कार्यत्वमपि $E_dB_2G_1L_1V_1$　**3 शरीरत्वजा°**] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1V_1$; श++++ G_1　**3 इति**] $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$; om. B_1B_3　**8 द्विविधः**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1^{pc}R_1V_1$; द्विधः L_1^{ac}　**8 वैधर्म्येण**] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; वाधर्म्येण B_3　**10 °साधनधर्मयोर°**] B_1B_3 ; °साधनयोर्धर्मयोर° $E_dB_2G_1L_1V_1$; °साधनयोर° R_1　**12 यथा**] $B_1B_3L_1R_1V_1$; om. $E_dB_2G_1$　**12 यद्यत्**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1R_1$; यत् V_1

[7.2.3.2.2 वैधर्म्यदृष्टान्तः]

यत्र साध्याभावप्रयुक्तो हेत्वभावः ख्याप्यते, स वैधर्म्यदृष्टान्तः। तस्य तथाविधमेव वचनमुदाहरणम्। "यत्रानित्यत्वं नास्ति तत्र कृतकत्वमपि नास्ति यथाकाशः" इति।

[7.2.3.3 दृष्टान्ताभासः]

अर्थाच्च दृष्टान्ताभासाः प्रतिक्षिप्ता वेदितव्याः।

[7.2.3.3.1 साधर्म्यदृष्टान्ताभासः]

साधर्म्यदृष्टान्ताभासे त्रयो ऽर्थदोषाः—साध्यविकलः साधनविकल उभयविकलः। द्वौ वचनदोषौ—अनन्वयो विपरीतान्वय इति।

[7.2.3.3.1.1 अर्थदोषाः]

[7.2.3.3.1.1.1 साध्यविकलः]

"नित्यः शब्दो ऽमूर्तत्वात्, यदमूर्तं तन्नित्यं दृष्टं यथा बुद्धिः" इति साध्यविकलः।

---

2 *Syādvādaratnākara* 974.1–4: यत्र साध्याभावः ख्याप्यते स वैधर्म्यदृष्टान्तः। तस्य व्याप्यव्यापकभावगर्भं तथाभूतमेव वचनमुदाहरणम्। यत्रानित्यत्वं नास्ति तत्र कृतकत्वमपि नास्ति यथाकाश इति।

---

2 NM II 571 **6** NM II 573 **8** NM II 573 **9** NM II 573 **12** NM II 573

---

2 साध्याभाव°] $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$; साध्याभावो B_1 ; साध्याभावे B_3 **2** ख्याप्यते] $E_dB_1B_2^{ac}B_3G_1L_1V_1$; व्याप्यते $B_2^{pc}R_1$ **3** तथाविधमेव] B_1B_3 ; तथाभूतमेव $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$ **3** यत्रा°] $E_dB_1^{pc}B_2^{pc}B_3^{pc}G_1L_1R_1V_1$; यत्र $B_1^{ac}B_2^{ac}B_3^{ac}$ **4** यथाकाशः" इति] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1^{pc}R_1V_1$; यथा आश इति L_1^{ac} **6** °भासाः] $E_dB_1B_2B_3^{pc}G_1L_1R_1V_1$; °भासः B_3^{ac} **9** °भयविकलः] B_1B_3 ; °भयविकलश्चेति $E_dB_2G_1L_1V_1$; °भयविकल इति R_1 **9** विपरीतान्वय इति] $B_1B_3R_1$; विपरीतश्चेति $E_dB_2^{ac}G_1$; विपरीतान्वयश्चेति $B_2^{pc}L_1^{pc}V_1$; विपरीताश्चेति L_1^{ac} **12** शब्दो] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1R_1$; शब्दा V_1 **12** बुद्धिः" इति] $E_dB_1B_2B_3L_1R_1V_1$; ++++ G_1

[7.2.3.3.1.1.2 साधनविकलः]

“परमाणुः” इति साधनविकलः।

[7.2.3.3.1.1.3 उभयविकलः]

“घटः” इत्युभयविकल इत्यर्थदोषाः।

[7.2.3.3.1.2 वचनदोषौ]

[7.2.3.3.1.2.1 अनन्वयः]

वचनदोषौ तु “यदमूर्तं तन्नित्यं यथाकाशम्” इति वक्तव्ये “आकाशे नित्यत्वामूर्तत्वे स्तः” इत्यनन्वयः।

[7.2.3.3.1.2.2 विपरीतान्वयः]

“यन्नित्यं तदमूर्तम्” इति विपरीतान्वयः।

[7.2.3.3.2 वैधर्म्यदृष्टान्ताभासः]

वैधर्म्यदृष्टान्ते ऽपि त्रयो ऽर्थदोषाः—साध्याव्यावृत्तः साधनाव्यावृत्त उभयाव्यावृत्तः। द्वौ वचनदोषौ—अव्यतिरेको विपरीतव्यतिरेक इति।

---

2 NM II 573　**4** NM II 573　**7** NM II 573　**10** NM II 574　**12** NM II 574

---

2 परमाणुरिति] $B_1B_3R_1$; यथा परमाणुरिति $E_dB_2G_1L_1V_1$　**4** घटः] $B_1B_3R_1$; यथा घट $E_dB_2G_1L_1V_1$　**4** °र्थदोषाः] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; °र्थदोषः R_1　**7** तन्नित्यं] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; तदनित्यं B_3　**8** इत्यनन्वयः] $E_dB_2B_3G_1L_1R_1V_1$; इत्यन्वन्वयः B_1　**12** ऽपि] $E_dB_1B_3G_1L_1R_1V_1$; om. B_2　**12** ऽर्थदोषाः] $B_1B_3L_1R_1V_1$; दोषाः $E_dB_2G_1$　**13** साधनाव्यावृत्त] $E_dB_2B_3^{pc}G_1L_1R_1V_1$; साधनव्यावृत्तः $B_1B_3^{ac}$　**13** उभयाव्यावृत्तः] $B_1B_3^{pc}$; उभयाव्यावृत्तश्चेति $E_dB_2G_1L_1V_1$; उभयव्यावृत्तः B_3^{ac} ; उभयाव्यावृत्त इति R_1　**13** वचन°] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1^{pc}R_1V_1$; वच° L_1^{ac}　**13** अव्यतिरेको] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; अव्यतिरेकी L_1　**14** °व्यतिरेक इति] $B_1B_2B_3G_1R_1V_1$; °व्यतिरेकश्चेति E_d ; °व्यतिरेकी इति L_1

[7.2.3.3.2.1 अर्थदोषाः]

[7.2.3.3.2.1.1 साध्याव्यावृत्तः]

"नित्यः शब्दो ऽमूर्तत्वात्" इत्यत्रैव हेतौ "यत्र नित्यत्वं नास्ति तत्रामूर्तत्वमपि नास्ति यथा परमाणुषु" इति साध्याव्यावृत्तः।

[7.2.3.3.2.1.2 साधनाव्यावृत्तः]

"यथा बुद्धौ" इति साधनाव्यावृत्तः।

[7.2.3.3.2.1.3 उभयाव्यावृत्तः]

"यथाकाशे" इत्युभयाव्यावृत्त इत्यर्थदोषाः।

[7.2.3.3.2.2 वचनदोषौ]

[7.2.3.3.2.2.1 अव्यतिरेकः]

वचनदोषौ तु "यत्र नित्यत्वं नास्ति तत्रामूर्तत्वमपि नास्ति यथा घटे" इति वक्तव्ये "घटे नित्यत्वामूर्तत्वे न स्तः" इत्यव्यतिरेकः।

---

3 NM II 574 **6** NM II 574 **8** NM II 574 **11** NM II 574

---

3 शब्दो ऽमूर्त॰] $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$; शब्द रमूर्त॰ B_1 ; शब्देरमूर्त॰ B_3 **3** ॰त्यत्रैव] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; ॰त्यत्र R_1 **4** तत्रामूर्त॰] $B_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; तत्र मूर्त॰ $E_dB_2^{ac}$ **4** यथा परमाणुषु" इति ⋯ यथा घटे" इति] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; यथा घटे इति R_1(eyeskip) **6** साधनाव्यावृत्तः] $E_dB_1^{pc}B_2B_3G_1L_1V_1$; साधनव्यावृत्तः B_1^{ac} **8** ॰शे इत्युभ॰] $E_dB_1B_2B_3G_1V_1$; ॰शेत्युभ॰ L_1 **8** इत्यर्थदोषाः] $E_dB_2G_1L_1V_1^{pc}$; इत्यर्थदोषः B_1B_3 ; इर्थदोषाः V_1^{ac} **12** ॰त्वामूर्तत्वे] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; ॰त्वमूर्तत्वे L_1 **12** इत्यव्यतिरेकः] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; इति व्यतिरेकः B_3

[7.2.3.3.2.2.2 विपरीतव्यतिरेकः]

साधनाभावे साध्याभावकथनं विपरीतव्यतिरेकः। को ऽयं दोष इति चेत्। कथं न दोषः। हेतोः प्रयोजकत्वमेवोक्तं न स्यात्। ततश्च "यत्र धूमो नास्ति तत्राग्निर्नास्ति" इति कथ्यमाने तदनिर्वाहाद्धूमस्य हेतुत्वं हीयते। तस्मात्साध्याभावे हेत्वभावो वक्तव्यः "यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमो नास्ति" इति।

[7.2.4 उपनयः]

साधर्म्यवैधर्म्योदाहरणानुसारेण "तथा" इति "न तथा" इति वा

---

8 *Nyāyasūtra* 1.1.38 (quoted in NM II 574): उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः॥

8 साधर्म्यवैधर्म्यो° ··· न तथाकृतकः शब्दः" इत्युपनयः] *Syādvādaratnākara* 974.4–8 (Marui [2000:104, n.25]): साधर्म्यवैधर्म्योदाहरणानुसारेण तथेति न तथेति वा साध्यधर्मिणि हेतोरुपसंहार उपनयः। यत्कृतकत्वं तदनित्यं दृष्टं यथा

---

2 NM II 574　**8** NM II 574

---

2 साधनाभावे साध्याभावकथनं विपरीतव्यतिरेकः] $E_dB_1^{pc}B_2^{ac}G_1$; यथा यत्र नित्यत्वं नास्ति तत्रामूर्तत्वमपि नास्तीति वक्तव्ये यत्रामूर्तत्वं नास्ति तत्र नित्यत्वमपि नास्तीति विपरीतव्यतिरेकः B_1^{ac}; साधनाभाव्ये साध्याभावकथनं विपरीतव्यतिरेकः यथा यत्र नित्यत्वं नास्ति तत्रामूर्त्तत्वमपि नास्तीति साधनाभावे साध्याभावकथनं विपरीतव्यतिरेकः वक्तव्ये यत्रामूर्त्तत्वमपि नास्तीति विपरीतव्यतिरेकः B_3; साधनाभावे साध्याभावकथनं विपरीतव्यतिरेकः यथा यत्र नित्यत्वं नास्ति तत्रामूर्तत्वमपि नास्तीति वक्तव्ये यत्रामूर्तत्वं नास्ति तत्र नित्यत्वमपि नास्तीति विपरीतव्यतिरेकः $B_2^{pc}L_1R_1V_1$　**2 विपरीत°]** $E_dB_1B_2B_3G_1^{pc}L_1R_1V_1$; विरीत° G_1^{ac}　**3 प्रयोजक°]** $E_dB_1B_3L_1R_1V_1$; प्रयोजनक° B_2G_1　**3 ततश्च]** $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; तथा च R_1　**4 तत्राग्निर्ना°]** B_1B_3; तत्राग्निरपि ना° $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$　**5 हेतुत्वं]** $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; हेतुतुवन्न E_d　**5 हीयते]** $E_dB_1B_2G_1L_1V_1$; हीयेते B_3; हीयेत R_1　**5 °ध्याभावे]** B_1B_3; °ध्याभाव° E_d; °ध्याभाव एव $B_2G_1L_1R_1$; °ध्यभाव एव V_1　**5 हेत्वभावो]** $E_dB_2B_3G_1R_1$; हेत्वाभावो B_1; हेतुत्वाभावो L_1V_1　**6 धूमो]** $B_1B_2^{ac}B_3$; धूमो ऽपि $E_dB_2^{pc}G_1L_1R_1V_1$　**8 साधर्म्य°]** $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; साध° B_3　**8 न तथा" इति वा]** $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$; न तथेति B_1B_3

साध्यधर्मिणि हेतोरुपसंहार उपनयः। “यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घटः” इति साधर्म्योदाहरणे “तथा च कृतकः शब्दः” इत्युपनयः। “यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवति यथाकाशम्” इति वैधर्म्योदाहरणे “न तथाकृतकः शब्दः” इत्युपनयः। उपनयमन्तरेण दृष्टान्ते दर्शितशक्तिर्हेतुः साध्यधर्मिणि न योजितः स्यात्। हेतुवचनेन हि तत्र धर्ममात्रं निर्दिष्टमिति।

उपनयाभासस्तु वचनदोषादेव भवति। “तथा” इति स्थाने “न तथा” इति यद्वचनम्, “न तथा” इति स्थाने “तथा” इति, स उपनयाभासः।

घट इति साधर्म्योदाहरणे। तथा च कृतकः शब्द इत्युपनयः। यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवति यथाकाशमिति वैधर्म्योदाहरणे। न च तथाकृतकः शब्द इत्युपनयः।

---

5 NM II 578

---

1 यत्कृतकं] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; **यत्कृतकन्त** E_d **2 साधर्म्योदाहरणे**] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; **साधर्म्येदाहारणे** B_3^{ac} ; **साधर्म्योदाहारणे** B_3^{pc} **3 यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवति**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1^{pc}R_1V_1$; **यदनित्यं न भवति** L_1^{ac} **3 यथाकाशम्**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1^{pc}R_1V_1$; **यथाशम्** L_1^{ac} **4 वैधर्म्योदाहरणे**] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; **वैधर्म्योदाहरणानुसारेण तथेति न तथेति वा साध्यधर्मिणि हेतोरुपसंहार उपनयः यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घट इति साधर्म्योदाहरणे तथा च कृतकः शब्द इत्युपनयः यदनित्यं न भवति तत्कृतकमपि न भवति यथाकाशमिति वैधर्म्योदाहरणे** R_1 **4 न**] $B_1B_3R_1$; **न च** E_dG_1 ; **च** B_2 ; **च न** L_1V_1 **5 दृष्टान्ते**] $E_dB_1B_2G_1$; **दृष्टान्तेन** $B_3L_1R_1V_1$ **5 °तुः साध्यधर्मिणि**] $B_1R_1V_1$; **°तुर्धर्मिणि** $E_dG_1L_1$; **°तुधर्मिणि** B_2 ; **°तुः साध्यधर्मणि** B_3 **6 धर्ममात्रं**] $B_1B_2^{pc}B_3R_1V_1^{pc}$; **धर्मवचनं** $E_dB_2^{ac}G_1L_1V_1^{ac}$ **7 भवति**] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; om. E_d **7 तथा” इति**] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; **तथेपि** E_d **8 यद्वचनम्**] $B_1B_3R_1$; om. $E_dB_2G_1L_1V_1$ **8 न तथा” इति स्थाने**] $B_1B_3R_1$; **न तथेति स्थाने वा** $E_dB_2G_1L_1V_1$ **9 स उपनयाभासः**] $B_1B_3R_1$; **वचनमुपनयाभासः** $E_dB_2G_1L_1V_1$

[7.2.5 निगमनम्]

द्विविधे हेतौ द्विविधे दृष्टान्ते द्विविधे चोपनये तुल्यमेव हेत्वपदेशेन पुनः साध्योपसंहरणं निगमनम्। यथा "तस्मात्कृतकत्वादनित्यः शब्दः" इति। निगमनाभासस्तु प्रमादजं विपरीतोपसंहरणं वेदितव्यः।

[7.3 अवयवक्रमः]

त इमे प्रतिज्ञादयो निगमनान्ताः पञ्चावयवाः स्वप्रतिपत्तिवत्परप्रतिपत्तिमुत्पादयितुमिच्छता यथानिर्दिष्टक्रमकाः प्रयोक्तव्याः। एतदेव साधनवाक्यं परार्थानुमानमाचक्षते। सो ऽयं परमो न्याय इति पृथगुपदिश्यते।

---

2 *Nyāyasūtra* 1.1.39 (quoted in NM II 579): हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्॥

2 *Syādvādaratnākara* 974.8–10 (Marui [2000:104, n.25]): हेत्वपदेशेन पुनः साध्यधर्मोपसंहरणं निगमनम्। तस्मात्कृतकत्वादनित्यः शब्द इति।

---

2 NM II 579　**7** NM II 581

---

2 ॰तौ द्विविधे] $B_1B_3R_1^{pc}$; ॰तौ द्विविधे च $E_dB_2G_1L_1$; ॰तौ द्विविधो R_1^{ac}; ॰तौ च V_1　**2** दृष्टान्ते] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1R_1^{pc}V_1$; दृष्टांतो R_1^{ac}　**2** हेत्वपदेशेन] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; हेत्वपदेशनं B_3　**3** साध्योप॰] B_1R_1; साधर्म्योप॰ E_d; साध्यधर्मोप॰ $B_2L_1V_1$; स्साध्योप॰ B_3; साद्यधर्मो+ G_1　**3** ॰संहरणं] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; ॰संहरणान् E_d; +++णं G_1　**3** यथा ··· वेदितव्यः] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; om. E_d　**4** इति] $B_1B_2B_3L_1R_1V_1$; इत्य G_1　**4** प्रमादजं] $B_1B_2G_1L_1R_1V_1$; प्रमादज B_3　**4** ॰तोपसंहरणं] $B_2G_1L_1R_1V_1$; ॰तोपसंहारणं B_1; ॰तोपसंहारेण B_3　**5** वेदितव्यः] $B_1B_2B_3L_1$; वेदितव्यम् $G_1R_1V_1$　**7** निगमनान्ताः] $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$; निगमान्ताः B_1B_3　**8** ॰मुत्पादयितु॰] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1R_1$; ॰म्पादातु॰ $B_2^{ac}L_1V_1$　**8** ॰मिच्छता] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1R_1$; ॰मिच्छति B_2^{ac}; ॰मिच्छतः L_1V_1　**8** यथानिर्दिष्ट॰] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1R_1$; निर्दिष्ट॰ $B_2^{ac}L_1V_1$　**8** ॰क्रमकाः] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1$; ॰क्रमुकाः L_1V_1　**8** प्रयोक्तव्याः] $E_dB_2B_3^{pc}G_1L_1R_1V_1$; प्रयोक्तव्यः $B_1B_3^{ac}$　**9** परार्था॰] $E_dB_2G_1L_1V_1$; परार्थम॰ $B_1B_3R_1$　**10** पृथगुपदिश्यते] B_1B_3; पृथगुच्यते $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$

तत्र साधर्म्येण प्रयुज्यमानं तावदीदृशं साधनवाक्यं भवति। "अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्, यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घटः, तथा च कृतकः शब्दः, तस्मात्कृतकत्वादनित्यः" इति।

वैधर्म्येण तु "अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्, यदनित्यं न भवति तदकृतकं दृष्टं यथाकाशमिति, न च तथाकृतकः शब्दः, तस्मात्कृतकत्वादनित्यः" इति। स्वप्रतिपत्तौ चैवमवगमात्क्रमो ऽयमाश्रयणीयः।

[8 तर्कः]

अविज्ञाततत्त्वे धर्मिण्येकतरपक्षानुकूलार्थदर्शनेन तस्मिन्संभावनाप्र-

---

9 *Nyāyasūtra* 1.1.40 (quoted in NM II 584): अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥; *Syādvādaratnākara* 974.10–17 (Marui [2000:104, n.26]): अविज्ञाततत्त्वे धर्मिण्येकतरपक्षानुकूलार्थदर्शनेन तस्मिन्संभावनाप्रत्यय ऊहस्तर्कः। यथा चाह केलिप्रदेशादावूर्ध्वत्वदर्शनात्पुरुषेणानेन भवितव्यमिति संभावनाप्रत्ययः। न चायं संशयो ऽश्ववाहनप्रदेशे पुरुषवत्स्थाणोरसंभाव्यत्वेन समकक्षतया स्थाणुपुरुषयोरनुल्लेखात्। न च पुरुषनिर्णयो ऽयं रात्रावपि स्थाणुखननसंभावनया। तत्पक्षस्य सर्वात्मनानपनोदात्। पुरुषनिश्चयहेतूनां च शिरःपाण्यादिविशेषाणामप्रतिभासात्।

---

9 NM II 584

---

2 यत्कृतकं तदनित्यं] $E_dB_1B_2B_3L_1V_1$; यत्कृतकमनित्यं G_1 ; यन्नित्यं तत्कृतकं R_1 **3** तथा च] $E_dB_2G_1L_1V_1$; तथा $B_1B_3R_1$ **3** °दनित्यः" इति] $B_2^{ac}G_1L_1V_1$; °दनित्यमिति E_d ; °दनित्यः शब्द इति $B_1B_3R_1$; °दनित्य शब्द इति B_2^{pc} **4** वैधर्म्येण] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1^{pc}$; वैधर्म्ये V_1^{ac} **5** तदकृतकं] $B_1B_3R_1$; तत्कृतकमपि $E_dB_2G_1L_1V_1$ **5** दृष्टं] $B_1B_3R_1$; न भवति दृष्टं $E_dL_1V_1$; न भवति B_2 ; न ++++ष्टं G_1 **5** °काशमिति] $E_dB_1B_3$; °काशं $B_2G_1L_1R_1V_1$ **5** न च] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; om. B_2^{ac} **6** °दनित्यः" इति] $B_1B_3R_1$; °दनित्यः शब्द इति $E_dB_2G_1L_1V_1$ **7** ऽयमाश्रयणीयः] $B_1B_2^{pc}B_3$; ऽप्याक्रमणीयः $E_dB_2^{ac}G_1L_1V_1^{ac}$; प्ययमाश्रयणीयः R_1 ; ऽप्याश्रयणीयः V_1^{pc} **9** अविज्ञाततत्त्वे] $E_dB_1B_2B_3R_1V_1$; अविज्ञातत्वे G_1L_1 **9** °दर्शनेन] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; °दर्शने B_2^{ac}

त्ययरूप ऊहस्तर्क उच्यते। यथा वाहकेलिप्रदेशादावूर्ध्वत्वदर्शनात् “पुरुषेणानेन भवितव्यम्” इति संभावनाप्रत्ययः।

न चायं संशयः, अश्वकेलिप्रदेशे पुरुषवत्स्थाणोरसंभाव्यत्वेन समकक्ष्यतया स्थाणुपुरुषयोरनुल्लेखात्। न च पुरुषनिर्णयो ऽयम्, रात्रावपि स्थाणुनिखननसंभावनया तत्पक्षस्य सर्वात्मनानपनोदात्, पुरुषनिश्चयहेतूनां च शिरःपाण्यादिविशेषाणामप्रतिभासात्।

स चायं तर्क एकतरपक्षशैथिल्यजननेन द्वितीयपक्षे प्रवर्तमानं न्यायं विषयशोधनद्वारेणानुगृह्णातीति पृथगुपदिश्यते।

[9 निर्णयः]

पक्षप्रतिपक्षविषयसाधनोपालम्भपरीक्षया तदन्यतरपक्षावधारणं नि-

---

1 °वूर्ध्वत्वदर्शनात्] See section 3.2.1: यथोर्ध्वत्वदर्शनात्
10 *Nyāyasūtra* 1.1.41 (quoted in NM II 592): विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः॥; *Syādvādaratnākara* 974.17 (Marui [2000:104, n.27]): पक्षप्रतिपक्षविषयसाधनोपलम्भपरीक्षया तदन्यतरपक्षावधारणं निर्णयः।

---

3 NM II 586　**10** NM II 592

---

1 °प्रत्ययरूप ऊहस्तर्क] $E_dB_1B_2B_3G_1V_1$; °रूप ऊहस्तर्क L_1; °रूपस्तर्क R_1 **1** °देशादावूर्ध्वत्व°] em.; °देशे ऊर्ध्वत्व° $E_dB_1^{pc}B_2G_1L_1R_1V_1$; °देशादावूर्ध्व° $B_1^{ac}B_3$ **3** न चायं] $E_dB_1B_2B_3G_1L_1V_1$; स चायं न R_1 **3** °वत्स्थाणो°] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; °वस्थाणो° B_3 **3** °भाव्यत्वेन] $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$; °भाव्यमानत्वेन B_1B_3 **4** समकक्ष्यतया] $E_dB_1B_2B_3G_1V_1$; समकक्षतया L_1; समकक्षया R_1(marked) **4** स्थाणुपुरुष°] $B_1B_3R_1$; स्थाणुत्वपुरुषत्व° $E_dB_2G_1L_1V_1$ **4** पुरुषनिर्णयो ऽयम्] $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$; पुरुषनिर्णेयं B_1^{ac}; पुरुषनिर्णयं B_1^{pc}; पुरुषनिर्णयो B_3 **5** °निखनन°] $B_1B_2B_3G_1L_1R_1V_1$; °निरवनन° E_d **5** °नानपनोदात्] $B_2G_1L_1V_1$; °नानपनोदनात् $E_dB_1B_3^{pc}$; °नानपनदनात् B_3^{ac}; °ना ऽपनोदात् R_1 **6** च] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; om. L_1 **7** द्वितीयपक्षे] $B_1B_2B_3R_1$; द्वितीये पक्षे $E_dL_1V_1$; द्विती+प+ G_1 **7** प्रवर्तमानं] $E_dB_1B_3L_1^{pc}R_1V_1$; प्रवर्तन° $B_2^{ac}L_1^{ac}$; प्रवर्तमान° B_2^{pc}; +++मानं G_1 **8** न्यायं] $E_dB_1B_2B_3G_1R_1V_1$; न्याय्यं L_1 **8** विषय°] $E_dB_1B_2^{pc}B_3G_1L_1R_1V_1$; विष° B_2^{ac} **8** °गुपदिश्यते] B_1B_3; °गुच्यते $E_dB_2G_1L_1R_1V_1$ **10** °नोपालम्भ°] $E_dB_1B_2G_1L_1R_1V_1$; °नोपलम्भ° B_3 **10** °परीक्षया] $E_dB_1B_3G_1L_1R_1V_1$; °परीक्षतया B_2

र्णयः। तदवसानश्च न्याय इति न्यायोपरमहेतुत्वात्पृथगसावुपदिश्य-
ते।

1 न्याय] $E_d B_1 B_2 B_3 G_1 R_1$; **न्याय्य** $L_1 V_1$